само неки чланови штаба Драгачевског батаљона, али без бораца. Ако се све ово зна, логично је што је на партијском састанку последње групе бораца у Вирову донесена погрешна одлука: да се и ова група (изузев 7—8 чланова КПЈ) расформира. Нашавши се у сличном положају, без јасне директиве шта да ради, и команда Трнавског батаљона је, на војно-политичком саветовању, донела одлуку о расформирању чета. „Одлука да се чека" била је, дакле, готово фатална за Трнавски и делове Драгачевског батаљона.

Наравно, све ово треба посматрати и у светлу чињенице да је силина завршног удара непријатељске офанзиве на слободну територију била већа него што се могло претпоставити, да у тим моментима није било везе са вишим командама, да су се четници одмах у целини ставили под команду окупатора. Уз све то, и оштра зима која је наступила није погодовала већој покретљивости јединица, спровођењу маневара, а имала је и одговарајуће психолошко дејство и на команде и на борце.

Уз чињеницу да се Чачански одред у фази завршног, општег и најјачег непријатељевог подухвата крајем новембра 1941. године нашао у изузетно тешкој ситуацији — на једном од главних праваца напада Немаца, љотићеваца и недићеваца, удружених с четницима, извесно је да су одређена несналажења штабова Чачанског одреда и његових батаљона, али и партијских руководстава, утицала на тешку судбину коју су партизанске снаге доживеле у чачанском крају. Уз то, и поред чињенице да су се јединице Чачанског одреда у фази стварања и одбране слободне територије бориле и ван свог „матичног" терена, још увек је била присутна тежња бораца да се боре у свом крају. Ово се видело и у рејону Радобуђе, када је донесна одлука о повратку према Чачку.

Дакле, сплетом више околности — муњевит продор изразито надмоћнијег непријатеља са више праваца на територију чачанског округа, потпомогнутог снагама контрареволуције и квислинга: четника Косте Пећанца и Драже Михаиловића, недићеваца и љотићеваца, губљење везе са Врховним штабом НОПОЈ и Главним штабом НОП одреда за Србију, разбацаност на великом терену да би се сузбиле непријатељске снаге, лоши временски услови и низ других узрока, уз неблаговремено процењивање војно-политичке ситуације и доста брзо одвајање устаничког руководства чачанског краја од јединица — Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић" доживео је веома драматичне дане. Ипак, продужио је да живи и да се даље бори у лицу Другог (Чачанског) батаљона славне Друге пролетерске бригаде и, са извесним прекидима, обнављајући се и успешно дејствујући на територији чачанског округа.

УПРКОС ТЕРОРУ...

Крајем 1941. године, 21. децембра, у Рудом, формирана је Прва пролетерска бригада. У Чајничу, 1. марта 1942. године, и Друга пролетерска бригада, а затим и остале пролетерске и народноослободилачке ударне бригаде. Концем јесени 1942. године било је на југо-

еловенском ратишту 27 бригада, сврстаних углавном у осам дивизија и два корпуса НОВЈ. Практично, тиме је образована својеврсна оперативна армија чије су јединице биле спремне да учествују у оружаној борби широм Југославије. Истовремено, борбена дејства развијало је 60 до 70 партизанских одреда и низ мањих територијалних оружаних јединица.

Оружане снаге НОП-а у 1942. години имале су између 100.000 и 150.000 бораца. У директној оружаној борби против НОВ и ПОЈ ангажовано је око 800.000 окупаторских, квислиншких и четничких војника.

СТАЊЕ НА РАТИШТИМА

На ратиштима антихитлеровске коалиције стање је још увек било, у целини узевши, неповољно. На источном фронту фашистичке снаге успеле су да продру до Волге и Кавказа. Лењинград је био у сталној опсади. Стаљинград у стању „бити или не бити". Ипак, крајем 1942. и почетком 1943. године поражена је код Стаљинграда група немачких армија и заробљена армија немачког маршала Паулуса од око 300.000 људи. На северном афричком фронту Ромелов немачки корпус незадрживо је надирао преко Либије и прешао египатску границу. Положај оружаних снага Велике Британије био је на овом ратишту озбиљно угрожен.

У склопу таквог огаитег стања светске антифашистичке борбе, НОВ и ПОЈ је на југословенском ратишту била у стању перманентне стратегијске офанзиве, посебно у другој половини 1942. године. У прилот овој тврдњи може се навести низ чињеница. Наиме, италијански окупатор је, од укупно 27 дивизија ангажованих на ратиштима у северној Африци, Југославији и СССР-у имао две трећине (18 дивизија) на југословенском тлу. Додуше, Мусолини је у Горици 31. јула 1942. године говорио о потреби пребацивања снага са Балкана на друга ратишта. „Не можемо држати толико дивизија на Балкану —рекао је. — Сада Балкан представља за нас трошење и било би потребно смањити овај распоред". Ипак, у састав његове 8. армије, која је са закашњењем, пропраћеним Хитлеровом љутњом, упућена на источни фронт није ушла ни једна од његових 18 дивизија са југословенскот ратишта, јер им то није дозволила растућа офанзива снага НОВ и ПОЈ. Концем јуна 1942. године са тромеђе Црне Горе, Босне и Херцеговине (рејон села Врбнице) кренула је у велики стратегијски офанзивни поход у Босанску крајину, под непосредном командом Јосипа Броза Тита, група бригада (Прва и друга пролетерска, Друга санџачка и Четзрта црногорска пролетерска — око 3.800 бораца, са око 3.050 пушака, 138 пушкомитраљеза, шест тешких и девет лаких минобацача и два топа), док су Пета црноторска бригада и Херцеговачки НОП одред привремено остали да осигуравају народне збегове и око 170 рањеника, да би одмах затим и Пета црногорска пролетерска бригада пристигла већ поменуту групу бригада. И — као што је познато — дошло је до стварања АВНОЈ-а и Бихаћке републике, што је имало изузетан политички и војни значај у југословенским и међународним размерама.

У Србији, као делу јединственог југословенског ратишта, оружана ослободилачка и револуционарна борба доживљавала је изузетно тешке и драматичне дане у првој половини 1942. године, да би већ у другој доживљавала све снажнији успон, нарочито на југу Србије, где је, иначе, све до 1945. године имала континуиран карактер.

У контексту таквог општег стања антифашистичке оружане борбе, војни однос снага између нацистичког непријатеља и НОП-а у чачанском крају био је крајње неповољан.

НЕПРИЈАТЕЉСКЕ СНАГЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ

После поновног упада окупаторских јединица, у Чачак је дошла Ортскоманда, на челу са потпуковником Мајнехаузеком. Она је одмах организовала логор у просторијама Војно-техничког завода. У Чачку су лоцирана два ојачана пешадијска пука 113. немачке пешадијске дивизије: 260. и 268. Они су остали до фебруара 1943. године, када су их заменили делови немачке СС „Принц Еуген" дивизије (ојачани пук), којима је командовао потпуковник Кинстлар. Ову јединицу су сачињавали фолксдојчери из Војводине, па је већина њених прршадника знала српскохрватоки језик. И ти делови су се у Чачку кратко задржали. Замениле еу их друге једршице ове дивизије, опет јачине једног пука, под командом артиљеријског капетана Фрикеа. Команда јединице налазила се у Драгомировића палати на почетку Улице Кнеза Милоша. Негде крајем 1942. године и она јенапустила Чачак. Замењивале су је друге све до септембра 1944. године. Истина, број немачких војника био је нешто смањен почетком 1943, када су у Чачак стигле и неке бугарске јединице. Од септембра 1944. па све до коначног ослобођења у Чачку су боравиле, или су кроз њега пролазиле, јаче снаге немачкот окупатора.

Ортскомандантура (Команда места) дошла је, дакле, у Чачак поново 28. новембра 1941. Крајем 1942. године овде ће се наћи и Крајскомандантура (Окружна команда), задржавајући се месец и по дана. Почетком јесени 1943. из Врњачке Бање пресељена је у Чачак Фелдкомандантура (Виша немачка команда). Она је половином 1944. године премештена у Краљево.

У Чачку је био и одсек немачке полиције БДС (одсек испоставе Полиције безбедности из Краљева). Ова установа имала је шест запослених и 10 војника за обезбеђење. Њена надлежност простирала се на љубићки, трнавски и драгачевски срез, а њени помоћни органи били су: Фелджандармерија и Предстојништво градске (недићевске) полиције. Бавила се обавештајним радом, примењујући методе врбовања обавештајаца из профашистичких редова, народних издајника, користећи новац и уцене. Састанци са обавештајцима одржавани су углавном после полицијског часа у згради установе, у посебно изнајмљеној соби хотела „Крен" или у становима сарадника. Шеф БДС полиције Бурман имао је своје агенте међу четницима, у градској полицији и среским начелствима.

Чета Фелджандармерије била је смештена у кући инжењера Љуба Ивковића (иначе припадника НОП-а) и у Брушијиној кући. Осим ове, у Чачак је као орган Фелдкомандантуре у јесен 1943. го-

дине дошла из Врњачке Бање и Шулцполиција (око 200 војника). Задржала се до лета 1944. године, па је пресељена у Краљево. Њених 35' возила било је паркирано у дворишту конака господара Јована Обреновића и увек спремно да послужи полицајцима смештеним у зградама Гимназије и Окружног суда. На Железничкој станици налазила се Виша железничка команда са 30 војника, која се одавде повукла тек првих дана децембра 1944. године.

У Чачку су се налазиле и неке немачке установе:

Установа за војну контролу („Баулетунг") обједињавала је рад неких предузећа која су изводила фортификацијске радове.

Официрски дом био је у хотелу „Касина", а менза у кући Павла Брушије.

Берза рада образована је почетком 1942. године и слала је људе на рад у Борски рудник или Немачку.

Комисија за снабдевање и смештај војске етарала се о војним јединицама и установама у гарнизону, снабдевању и одржавању просторија. Налазила се у објектима Војно-техничког завода.

Батаљон 5. полицијског пука, који је у град дошао октобра 1943. године са задатком да чисти терен у западној Србији, имао је између 800 и 1.000 људи. Из града је отишао августа 1944. године. Командант му је био полицијски мајор Оелман, који је погинуо у борби против јединица НОВЈ код Крушевца.

У Чачку је била и група фолксдојчера са породицама (17 породица), из којих су регрутовани тумачи, а њихови чланови уживали су бенефиције код Немаца, посебно у снабдевању животним намирницама.

Почетком 1943. године у Чачак је стигао и један пук бугарске војске (пешадија, артиљерија и коњица). Имао је истурену чету у Овчарско-кабларској клисури. Из Чачка се повукао августа 1944.

На подручју љубићког и трнавског среза била су два недићевска среска начелства, уз 22 општинске управе и седам жандармеријских станица. Сви су радили на унрЈштавању партизанског покрета.

Издајник Милан Недић није успео да од месног становништва образује „добровољачке одреде", али су неки од тих одреда боравили у чачанском округу: крајем 1941, почетком 1942. и крајем 1944. године.

Недићевске полицијске сиаге делиле су се на Српску државну стражу (СДС) и Државну градску стражу. Њихова три одреда од око 100 људи налазили су се у Чачку, у љубићком и трнавском срезу.

Након поновног упада у Чачак новембра 1941. године, Немци су образовали омладинске радне јединице — „Добровољну омладинску радну службу", познату под именом „Национална служба". Инспиратор и организатор ове квислиншке организације био је профашистички покрет „Збор" Димитрија Љотића.

Контрареволуционарна војна организација Драже Михаиловића доживела је крајем 1941. и на почетку 1942. године извесну трансформацију. Она је 1941. године имала на подручју чачанског округа *неколико одреда: Пријеворски, Буковички, Паковрећки, Заблећки и* Јелички, односно Јеличко-моравички. У формирању је био Мрчајевачки одред, али су одреди постојали и у таковском срезу. Сваки је

имао од 100 до 200 људи. У децембру 1941. и почетком 1942. године Михаиловић је образовао по једну бригаду у љубићком и трнавском срезу. Први командант Љубићке био је поручник Предраг Раковић, а Чачанске, која је лоцирана у трнавском срезу, поручник Милорад Мијушко Ристовић. Примера ради, наводимо како је изгледао организацијско-формацијски састав (уз наоружање) Чачанске четничке бригаде:

Први батаљон (општине Паковраће и Јездина): око 500 људи, 305 пушака и 15 аутоматских оружја;

Други батаљон (општине Трнава и Јежевица): 600 људи у четири чете (250 наоружаних пушкама и пет људи са аутоматским оружјем);

Трећи батаљон (општине Заблаће и Слатина): 700 људи, у четири чете (200 људи наоружаних пушкама и двојица са аутоматским оружјем);

Четврти батаљон (општине Лозница и Горичани): 700 људи, међу којима 100 наоружаних;

Пети батљон, односно Чачански четнички одред, од људи из општине Чачак: 500 војника, али без оружја.[266]

Команданти бригада именовали су команданте срезова, а ови команданте општина и већих насељених места (команде места), који су се старали о позадинском обезбеђењу четничких оперативних јединица и о контроли територије. Четнички командант Предраг Раковић имао је у Чачку Команду места, у којој је официр за везу са кемачком командом био Ладислав Цвенкл, официр БЈВ. Раковић је у извештају Дражи Михаиловићу у пролеће 1942. године писао какав је био његов однос према окупатору:

> „У почетку, још у децембру, видео сам јасно: љотићевци се наслањају на Немце и имају за циљ да најпре са нама сарађују док не уништимо комунисте. .. Уништење комуниста било је потребно и мени и Немцима и љотићевцима, те смо се у овом послу сложили и постали савезници. Крајем фебруара 1942. године, комунизам је био углавном уништен.. .."[267]

Већ у јесен 1942. године Дража Михаиловић је почео да образује по две и више бригада у једном срезу, обједињујући командовање над њима преко команди групе бригада. Више група бригада из срезова образовало је корпусе. Тако је на територији љубићког, трнавског и жичког среза формиран Други четнички равногорски корпус (20 батаљона), под командом Предрага Раковића. Четничке јединице из таковског и драгачевског среза сачињавале су Први равногорски корпус, којим је командовао поручник Звонимир Звонко Вучковић.

Половином 1944. године Врховна четничка команда Драже Михаиловића почела је да ствара јуришне корпусе, као неку врсту елитних четничких групација за борбу против снага НОВЈ које су почеле серију офанзивних операција за коначно оелобођење Србије, Од Првог и Другог равногорског корпуса образован је Први јуришни корпус, који је ушао у састав Четврте групе јуришних корпуса под командом капетана Рачића.

После капитулације БЈВ, у Горњем Милановцу се налазио један ојачани немачки пешадијски батаљон (око 500 људи са 100 ками-

она). На Руднику је био један вод из 717. немачке посадне дивизије, који је ушао у састав чете која је заробљена у Горњем Милановцу 28. новембра 1941. године. Од августа 1942. до прве половине 1943. године у овом граду налазила се једна мања СС јединица из састава „Принц Еуген" дивизије. Све остале немачке јединице само су се привремено ангажовале у Горњем Милановцу. У првој половини 1943. године овде је месец дана боравио један бугарски батаљон. Успостављена је немачка Команда места још крајем 1941. године, а наредних месеци и немачка полицијска испостава. Крајем пролећа 1944. године Немци су се повукли из града.

На територији таковског среза деловао је 1941. године Таковски четнички одред под командом поручника Звонимира Звонка Вучковића. Он је 'садејетвовао немачким јединицама у нападу на слободну партизанску територију крајем новембра 1941. године. У јесен 1942. у таковском срезу формирана је четничка бригада са четири батаљона. Постављени су команданти општина и села, увек потчињени четничким јединицама. Образована је и Среска четничка команда. У зиму 1942/43. године формиран је Први четнички равногорски корпус, у који су ушле четничке бригаде из таковског среза и Драгачева. Касније је образована и група (две) таковских четничких бригада. Једна је била омладинска, са по једним батаљоном из таковског и драгачевског среза. Све ове јединице снажно су нарасле у току 1944. године мобилисањем великог броја људи, па је образовано више бригада.

Од децембра 1941. до фебруара 1942. године у Горњем Милановцу се налазила једна чета Трећег љотићевског добровољачког одреда. Овде ће једно време бити и љотићевски добровољачки одред под командом Марисава Петровића из Крагујевца. Првих дана децембра 1941. године у овом граду боравио је и један одред четника Косте Пећанца — „Одред мајора Корађа". Затим је он отишао, а у пролеће 1942. године појавио се недићевски Сремско-банатски добровољачки одред. Четници и „добровољци" су тесно сарађивали са немачким пешадијским и тенковским јединицама, које су боравиле од 1942. до 1944. године, са прекидима, у граду.

До лета 1943. године у Драгачеву није било етално стационираних немачких јединица. Тада је дошла и неколико месеци се задржала једна ојачана чета Специјалне теренске полиције у улози испоставе Више команде из Крагујевца. На њеном челу био је поручник Ханс Бургер. Организовала је обавештајну службу, мућевитим препадима упадала у села, убијала, одводила људе у логоре и пљачкала. У јуну 1943. године извршила је масовна стрељања становништва у Негришорима и Лисицама. При напуштању Гуче ликвидирала је неке своје сараднике.

У Драгачеву је 1941. године образован Јелички четнички одред Драже Михаиловића. У његов састав ушли су и људи из трнавских села. После борби на Краљеву и погиЈбије његовог команданта Јована Бојовића, овај одред је реорганизован. Уствари, формиран је Јеличко-моравички четнички одред. У њега су ушле јединице из трнавског, драгачевског и моравичкот среза. Овај одред (командант: подофицир — пилот Милоје Мојсиловић, родом из околине Крагујевца)

имао је примат у „Штабу сложне браће", који је, на Венцу, у селу Лиси код Ивањице, обједињавао велику четничку групацију. Осим Мојсиловића, у овом штабу били су команданти неких других Михаиловићевих и Пећанчевих јединица: Ђура Станојевић — Смедеревац, Божидар ЋЈоеовић Јаворски и Машан Ђуровић. Мојеиловићев одред се „легализовао" код Недића и Немаца 30. новембра 1941. године и за рачун окупатора вршио је полицијску службу у Гучи, Ариљу и Ивањици, где је образовао и свој преки суд. У Гучи је почетком децембра 1941. године био и један вод Првог добровољачког одреда, који је успоставио своју команду места, на челу са Танасијем Јуришићем, познатим љотићевцем из Смедерева. И четници су имали своје команде места у Гучи и више општина. У току лета 1942. године Дража Михаилвоић је формирао у Драгачеву своју бригаду четворне формације (четири батаљона, сваки са по четири чете, а свака чета са по четири вода). У њен састав ушао је и Пети батаљон, назван „Гардијски", под командом жандармеријског поднаредника Милутина Јанковића из Дљина. Почетком 1943. године овај батаљон је прерастао у бригаду. Образована је и команда групе бригада, на чијем челу су се више пута смењивали поручник БЈВ Давид Дачо Симовић из Трнаве код Чачка и капетан БЈВ Бранислав Лазаревић. Са подручја Драгачева један батаљон улазио је и у Омладинску бригаду Првог равногорског корпуса.

На територији чачанског округа боравиле су и неке друге четничке јединице. Најбројније су биле у време када се, у овом делу Србије, са својим штабом, налазио Дража Михаиловић. А он је овде провео више времена него на било ком терену у Југославији. У Горачићима (Драгачево) и у Брајићима (таковски срез) једно време радиле су и четничке официрске школе. У Горачићима се кратко, 1944. године, задржала и четничка штампарија новца...

Дакле, од краја 1941. до краја 1944. године на територији чачанског округа налазиле су се веома бројне и добро наоружане немачке војне и полицијске снаге, бугарске јединице, четнички одреди, бригаде, корпуси и групе корпуса, љотићевске и недићевске формације. Циљ им је био уништавање припадника партизанског покрета.

Четници су били „најјача снага контрареволуције која је све учинила да уништи народноослободилачки покрет и онемогући стварање нове, социјалистичке Југославије".[267a]

Четници су настојали да у што већој мери искористе окупатора да би, уз помоћ његове живе силе и технике, уз пуну подршку избегличке владе, краља и свих који су их подржавали, потпуно уништили народноослободилачки покрет и тако створили услове за преузимање власти у Јушславији након окончања рата.

„Састављена од таквих компонената, као што су великосрпски шовинизам и хегемонизам и борба за власт, за повратак монархије и старог политичког и социјалног уређења — и то у време када су земљу окупирали и раскомадали фашистичкм окупатори и када је најпречи задатак био борба за националео ослобођење југословенских народа **и** народности — општа линија Михаиловића, четника, избегличких влада, и свега осталог што је с четницима повезивало своју судбину, по логици развоја народноосло|бодилачког рата, морала се од почетка свести и свела се, не само на контрареволуцију, него, пре свега, на националну издају,

на сарадњу са немачко-фашистичким окупаторима против народа и народности Југославије и оружаних снага које су они створили за борбу против окупатора — Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије.. ."[2]«7б

Оваква своја опредељења четнички покрет Драже Михаиловића непрекидно је потврђивао од 1941. до 1944. године и у чачанском крају.

СТРАТИШТА И ЛОГОРИ

Половином јануара 1942. године Окружни комитет КПЈ за Чачак упутио је Покрајинском комитету КиЈ за Србију писмо у коме се верно слика изузетно тешко стање у овом делу Србије:

„Драги другови,

После упада окупаторских и недићевских трупа у слободни Чачак па све до данас терор се продужује. Недићевци и четници, који су јуче били са Дражом, данас су сви заједно постали жандарми окупатора. Они заједно с њима хватаЈу комунисте и партизане и предају их Немцима за етрељање и за логор, пљачкају имовину партизана, бију њихове породице, иостављају команданте у сваком селу. У свему овоме, разуме се, предњаче четници.

Ситуација је страшна. Ми још не можемо да похватамо везе са друговима који су се склонили, јер је народ толико заплашен да не сме просто да разговара са тобом, нити да ти штогод каже о друговима партизанима, јер је велики део стрељан и одведен негде у лагер. Рачуна се да их је две до три хиљаде. То се стално продужује. Ових дана је Моле ухваћен, четници су га пронашли негде у селу.

Дакле, свакога онога који је био партизан или је ма чим помагао партизане они хватају. Сам ОК се налази у таквом стању да је једва до сада главу сачувао. Шта ће бити даље видећемо. Сада смо се сместили, само нам је рад много отежан, јер нисмо скупа, али ипак иде. Ми настојимо да се са друговима повежемо, учврстимо организацију и повежемо са масама.

Од вас тражимо да нам помогнете вашим саветима и директивама, које могу бити и писмене, јер смо овако одвојени, изоловани од ситуације и од догађаја. Зато нам је нешто писмено много потребно. То нам је потребно ради упознавања догађаја и ситуације које ће нам помоћи у раду.. ,"[268]

У писму се дају основна сазнања о страховитом терору који су завели четници, љотићевци ш недићевци, извршавајући наређења немачких јединица и команди.

Брајићи су постали грозно разбојиште и мучилиште. Овде су после страховитог мучења убијани партизански борци и после одвођења велике групе заробљених у Ваљево, где су стрељани, на Крушику, 27. новембра 1941.

На Венцу у Лиси четници су већ били убили 16 бораца Копаоничког НОП одреда, који су заробљени у Каони. У ноћи између 24. и 25. новембра овде су заклани Раде Прелић, партизански командант Гуче, и Милан Бата Јанковић, инструктор ОК КПЈ из Чачка. Јанковићу су четници секли нос, уши и друге делове тела, терали га да једе своје месо, а он је клицао Партији. Тако је мучен и Прелић. Пре њих, и Живота Дмитрић, председник Општинског НОО у Каони, члан КПЈ од 1928. године. „Штаб сложне браће", око кога су били

и представници руководстава грађанских партија, претворио је своје седиште у кланицу. Непрекидно су довођени нови партизански борци, мучени, клани и убијани. Када је „војвода" Мојсиловић 30. новембра 1941. године отишао у Гучу да би се састао са Немцима и љотићевцима, повео је са собом око 120 партизана. Сви су предати Немцима, а већина их је стрељана код Војно-техничког завода у Чачку, код Васовића циглане или у Мишовића гају у Кулиновцима.

ЈБотићевци су пронашли у гучкој болници неколико тешких партизанских рањеника и одмах их стрељали. Овде су, поред осталих, страдали: Љубомир Грбић, партијски руководилац Четврте липкичке чете Трнавског батаљона, Драгомир Пајовић, партизан из Каоне, Света Петровић и Саво Божовић, руководиоци у Копаоничком НОП одреду. Убијен је и Миладин Чворовић, партизан из Гуче. Љотићевац Милан Вукосављевић Ваљевац, познат и под именом Милан Звер, секирицом је исекао Радишу Новаковића из Гуче, партијског руководиоца чете у Драгачевском партизанском батаљону, Љубишу Тодоровића из Вирова, комесара Драгачевског партизанског батаљона, и Слободана Средојевића, партизана из Чачка. (Средојевић је имао надимак Боба, па је Вукосављевић мислио да се ради о Добросаву Боби Милетићу, истакнутом комунисти из Чачка). Четнички затвори образовани су у готово свим драгачевским општинама. После злостављања у њима, партизанеки борци су предавани Немцима.

Немачке, љотићевске и четничке казнене експедиције походиле су скоро свако насеље, нарочито она из којих је било доста партизана.

Тако је било и 1. децембра 1941. године, када је један батаљон Немаца, заједно са љотићевцима које су предводили поручник Павле Богићевић из Кнића и самозвани Пећанчев војвода Павле Гучанин из Бреснице са својих 15 људи и четрдесетак четника Драже Михаиловића, опколио Горњу и Доњу Трепчу и све мушкарце између 15 и 70 година старости дотерао на место Орловак у Доњој Трепчи. Из целе групе издвојено је 14 партизанских бораца и осуђено на смрт стрељањем. У току овог издвајања, из групе је изашао Василије Бојовић, ратник из првог светског рата, пришао немачком официру, Богићевићу и Гучанину и рекао:

— Пустите ову децу, то нису комунисти! Овде сам ја комуниста. Мене стреља]те!

После овог стао је на чело групе одабране за стрељање. Гучанин је свима прочитао смртну пресуду, а онда су, у присуству Немаца, стрељање извршили четници и љотићевци. Добросав Пауновић из Доње Трепче и један борац Крагујевачког НОП одреда успели су да побегну са стрелишта. Убијени су: Срећко Вуксановић из Мојсиња и 11 бораца из Доње Трепче: Милун Анђелковић, Василије Бојовић, Десимир Бојовић, Милија Бојовић, Миодраг Бојовић, Милутин Кузмановић, Драгољуб Лазаревић, Обрад Лазаревић, Недељко Павловић, Миладин Симеуновић и Милун Симовић.[269]

Два дана касније четници Павла Гучанина стрељали су у Мојсињу више партизанских бораца, које су ухватили уз помоћ четника и Немаца у Остри, Мрчајевцима, Бресници, Катрги и другим селима. Пре стрељања извели су шеснаестогодишњег Велимира Анђелића из Остре и обећали да ће му опростити живот ако узвикне:

„Живео краљ Петар II". Анђелић је, међутим, клицао партизанима и Совјетском Савезу. Стрељан је са друговима, међу којима су били и ови борци Чачанског НОП одреда: Милован Александрић, Радован Александрић, Рајко Александрић, Бранко Вучковић и Стеван Ђорђевић, носилац Албанске споменице из Доње Горевнице, а из Остре: Маринко Анђелић, Светомир Анђелић, Момир Бојовић, Драгољуб Перовић и Богосав Рацић. Стрељана је и група бораца Крагујевачког НОП одреда. Четници нису дозволили породицама стрељаних да однесу тела мртвих, већ су терали партизане из Мојсиња да их сахрањују, али не на гробљу, већ на имањима домаћинстава из којих су били партизански борци.[270]

Немачки авиони су првих дана децембра 1941. бомбардовали и митраљирали пошумљене делове љубићког и трнавског среза — да би уништавали групе партизанских бораца.

Широм чачанског округа настављено је хватање и убијање партизана.

Тако је четнички одред мајора Манојла Кораћа дошао 5. децембра у Рошце и похапсио партизанске борце. У току саме акције хапшења убијен је Константин Белошевић из Трбушана. Остали су затворени и злостављани. Увече су, код општинске зграде, стрељани: Душан Илић из Јанчића, Страјин Лапчевић из ЈБубића, Вукосав Козодер из Трбушана, Јован Ј. Трифуновић из Прањана, Радован Петровић из Дренове, а из Рожаца: Душан Срђић — Гавриловић, Вељко

СРПСКИ НАРОДЕ:

СРЕЗА ТРНАВСКОГ, ДРАГАЧЕВСКОГ, МОРАВИЧКОГ, ЈАВОРСКОГ, ПОЖЕШКОГ и АРИЉСКОГ

Једини спасиоци ваши то су чубена браћа бојводе МОЈСИЛОВИЋ (Свети Илија) ЈАВОРСКИ и БУРА СМЕДЕРЕВАЦ, који сте у најкритичнијем моментима спасли ваше главе, домове, жене и децу, а који Вас сада позивају да бацте бацмушта провалијете и исте не сврнете а сваки онај који буде обо градио биће убијен и цела породица биће му уништена и кућа запаљена.

Сваком је јасно шта сте ви ваши направили и о томе не треба прича Собзи да говори, већ само да нас остоносна на чишћењу бандита бантиста.

Не убијајте браћо немачке војнике јер тиме сте убили за 1 немачког војника 100 срба и опет тиме нисте ништа урадили.

Ваша браћа Сб. Илија, Јаворац и Смедеревац воде Вас правим путем а зато сте се и уверили а у нас имоите сумњати.

Сваки онај који буде примрио комунисте или његобо оружје као оружје уоште биће заклан.

Обо ис сматрајте шалом већ узмите као обавезно, а Вама је познат наш страшни суд који је неуморно после биће наших опомена.

Позивамо Вас да ушчаћи ступите у борбу против ових бандита који се у найвећем роју плаћати за своја недела.

БРАЋА ВОЈВОДЕ
МИЛ. МОЈСИЛОВИЋ (пилот)
БОЖ. ЈОСИЋ (Јаворски)
и БУРА СМЕДЕРЕВАЦ

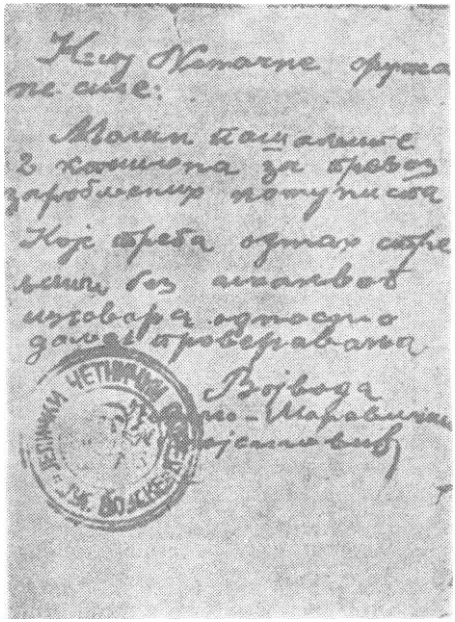

Децембар 1941. године: Сведочанства четничке издаје

Ковачевић, Славољуб Ковачевић, Милорад Матијевић и Јеленко Савић.[271]

У Трнави је образован велики четнички затвор. „Војвода" Милоје Мојсиловић, који је овде дошао из Драгачева, стрељао је Обрена Живковића, командира Прве трнавске партизанске чете, и Богдана Суботића, партизанског артиљерца из Атенице; нешто касније и Рада Азањца, партијскот руководиоца у Трнавском батаљону, и Ђорђа Калићина, команданта Коњичког ескадрона Чачанског НОП одреда. Мојсиловић је писао команданту немачке оружане силе у Чачку:

> „Молим пошаљите 2 камиона за превоз заробљених комуниста које треба одмах стрељати без икаквог изговора, односно даљег проверавања.. ."[272]

У Трбушанима су четници под командом Жарка Боришића ухватили групу партизанских бораца из овог села и после страховитог мучења стрељали у ноћи између 6. и 7. децембра. Убијени су: Душан Мићовић и његов син Миодраг, ЈБубинко Ковачевић, Драгослав Петровић, Живорад Богдановић, Миливоје Сарић и Јеремија Каравидић, заједно са омладинским руководиоцима Живаном Боришић и Славишом Лучићем.[273]

У Милићевцима су четници опколили Миленка Никшића, партизанског команданта Чачка, и његовог пратиоца Неша Јовановића из Чачка. Да не би пали непријатељу у руке, Никшић је активирао бомбу, па су обојица потинули. Њихова тела су одвучена у Чачак и изложена на Великој пијаци — да би застрашивали народ.

Највећи четнички затвори и партизанска мучилишта у Драгачеву била су на Венцу у селу Лиси, у Горачићима, Гучи, Мироеаљцима, Марковици и Каони. Најистакнутије партизанске борце, које су похватале љотићевске казнене експедиције и четничке чете, четнички батинаши су свирепо мучили, а онда предавали Немцима.

Слично је било и у трнавском ерезу, нарочито у Заблаћу, Парменцу и Трнави. Затим и љубићком (затвори у „Призаду" и на Сувом брегу), али и таковском. На Сувом брегу је љотићевац Милан Вукосављевић Ваљевац секирицом секао партизанске борце. Страдали су: Миломир Порчић из Катрге, Благоје Николић из Доње Горевнице и Милорад Трифуновић из Прањана. Жестоко су мучени Милутин Тороман из Горње Горевнице, Драгослав Дратан Богјовић из Прељине и многи други, који су, потом, упућивани у злогласни немачко-љотићевско-четнички логор у Војно-техничком заводу у Чачку.

За команданте, командире, комесаре и партизанске борце биле су расписане потернице, са уценама. Новац су добијали они четници који су успевали да их ухвате. Тако је било широм чачанског округа: затвори, стрељања, одвођења у логоре, клања...

Јединице 260. немачког пешадијскот ггука похватале су у околини Чачка око 600 грађана и затвориле их у просторије Во-јно-техничког завода. После „проверавања" политичке припадности, стрељана су четворица партизана, а остали су пуштени. Тога 4. децембра Немци су у Мишовића гају стрељали 47, а у Кулиновачком пољу, код Васовића циглане, 20 припадника НОП-а. На основу расписане

новчаке награде Недићеве владе, четници су нарочито трагали за партизанским командантима, командирима и комесарима. Ухватили су Сима Урошевића, командира Треће, и Вучића Петровића, командира Четврте љубићке партизанске чете, и одвели их у Војно-технички завод, где је 8. децембра почео да ради немачко-љотићевско-четнички преки суд, на челу са истакнутим љотићевцем — свештеником Драгутином Булићем. Био је ово злогласни „преки суд попа Булије". У овом логору образована су три одељења. У одељењу А били су затвореници који нису ислеђени, у одељењу Б они који су осуђени на батине и упућивање у логоре, а у одељењу Ц — осуђени на смрт. Батинаши су били четници, међу којима и злогласни Милисав Радовић из Љубића и Будимир Станојевић Чуљко из Чачка. Уз одређених 25* батина, они су партизанским борцима, из обести, ударали још по десет говорећи:

— Ово је додатак за избеглице!

Постојала је посебна „комисија", састављена од „вићенијих" грађана, која је давала оцене за сваког заточеника.

Немачке јединице су помно извештавале своје више команде:

„... устаковЈБено је да се маеа партизана поново вратила у градове. У Чачку је ухваћено 182, од којих је 16 одмах стрељано, пошто је доказано да су учествовали у борби".[274]

Или, 10. децембра:

„При потери у Чачку и околини стрељано 32 комуниста, ухваћено 187. Четници, који су одани влади, убили су бившег комунистичког команданта места у Чачку и ухватили комунистичког комесара".[275]

Болно је у народу одјекивала истина да су 8. децембра, у селу Јежевици, четници Милоја Мојсиловића и Божидара Ћосовића Јаворског ухватили Ратка Митровића, комесара Чачанског НОП одреда, одвели у Заблаће и затворили, а већ сутрадан, са још око 130 припадника НОП-а, предали Немцима у Чачку, где је обешен 11. децембра на Великој пијаци у родном граду. Умро је јуначки, узвикујући:

— Живела мајка Русија! Живела слободна Србија!

Обешен је на оном истом месту у Чачку са кога је октобарских и новембарских дана позивао нове борце да ступе у партизанске јединице, уверавајући их у победу над окупатором. Пао је смрћу хероја.

Истога дана у операцијском дневнику 113. немачке пешадијске дивизије написано је, поред осталог:

„260. пеш. пук једним батаљоном извршио је две акције у пределу Чачка и том приликом заробио 47 партизана и 4 комуниста. 261. петп. пук заробио је 15 комуниста. Као плен прикупљено: 1 лаки митраљез, 136 пушака, 3 пиштоља, ножева и 8.100 метака пешадијске муниције. Од оних комуниста који су јуче заробљени, после темељног саслушања, стрељано је 34"[276]

Четници ,и љотићевци су, уз помоћ Немаца, сазивали зборове грађана, на којима је вршено издвајање партизана. Када је ово учи-

њено у Прислоници и издвојен Милутин Ђоковић Пирго, један официр из Трећег добровољачког одреда запитао је ко га је изабрао за председника Народноослободилачког одбора. Ђоковић је пркосно одговорио:

— Изабрао ме народ!

Официр је питао присутне да ли је ово истина. Грађани су, у страху, ћутали. Официр је, потом, хицем из пиштоља убио Ђоковића.

Преко Краљева је 12. децембра из чачанског Во>јно-техничког завода у Бањички логор упућено 40 припадника НОП-а.

У Војно-технички завод у Чачку довођени су нови борци пред преки суд попа Булије.

Када су, 17. децембра, Немци, љотићевци и четници блокирали Гучу, сакупили су све способне мушкарце и издвојили партизане, огласио се радник Момчило Сталовић, који је рекао да је комуниста (иако није био члан КПЈ) и да је присилно мобилисао младе људе у партизанске чете. Нагласио је да њега треба стрељати, а не младе људе. Хтео је, тако, да жртвује свој живот за другове, али није успео, јер су четници имали тачне податке о сваком партизанском борцу. Немци и љотићевци су после свега потоварили партизане у камионе и одвели их у Чачак. Неки су стрељани код Војно-техничког завода, други су спроведени у Бањички логор.

Логор у Војно-техничком заводу у Чачку био је највеће стратиште партизанских бораца у овом делу Србије. Овде је, према непотпуним подацима, стрељано између 600 и 800 припадника НОП-а из разних крајева Србије. Неки подаци кажу да их је било и знатно више!

Страдао је у овом лошру велики број бораца Чачанскот одреда „Др Драгиша Мишовић". Стрељан је командант Момчило Радосављевић, командант партизанске артиљерије Ђорђе Миловановић, командант среске партизанске команде у Прељини Драгослав Драган Бојовић, интендант Чачанског одреда Ђорђе Томашевић, руководиоци Четврте љубићке партизанске чете Вучић Петровић и ЈБубиша Бошковић, командир Треће љубићке чете Симо Урошевић, комесар чете у Драгачевском батаљону Милић Марић, одборник Среског НОО за Драгачево Гвозден Костић, члан Среског поверенства КПЈ за Драгачево Радован Мајсторовић из Церове и велики број других руководећих кадрова и бораца. Из Бечња: Миодраг Ђокић, из Вранића: Добривоје Тодоровић, из Врнчана: Драгослав Врцаловић, из Горње Горевнице: Радован Благојевић, Љубомир Ракановић и Милутин Тороман, из Доње Горевнице: Мирослав Аџемовић, из Доње Трепче: Бошко Бојовић, Милисав Кузмановић и Бранко Радосављевић, из Коњевића: Константин Живанић и Милош Томашевић, из Љубића: Миодраг Дабовић, Драгослав Ковачевић, Средоје Ковачевић, Средоје Мацановић, Ратомир Милисављевић, Живота Младеновић, Љубисав Петковић и Добривоје Поповић, из Прељине: Драгослав Божовић, Никола Ирижанин, Живота Јовановић, Милорад Јовановић, Ђорђе Јовашевић, Милун Јовашевић, Младен Јовашевић, Алексије Калуђеровић, Гаврило Манојловић, Радош Марјановић, Милосав Мијаиловић, Милић Милићевић, Војимир Печенковић, Миливоје Радојевић,

Милутин Ристовић, Милорад Славковић, Велимир Танасковић, Радосав Томашевић, Илија Топаловић, Младен Топаловић и стари ратник Радосав Топаловић, из Пријевора: Добривоје Андрић, Војко Игњатовић, Душан Игњатовић, Драгомир Миловановић, Милојко Миловановић, Живојин Ранковић, Милија Томић, Милисав Томић и Јован Томић, из Прислонице: Ђурђе Бојовић — Трнинић, Милан Јовановић, Радиша Николић, Љубиша Радовановић и Ранислав Ракићевић, из Рожаца: Милутин Срђић, из Соколића: Срећко Домановић, из Брђана: Милорад Тешић и Јанко Шенчевић, из Ракове: Богић Јовановић, Божидар Крупеж, Живота Крупеж, Бранислав Ристановић, Милутин Ристановић, Михаило Чарапић и Радивоје Чарапић, а из Трбушана: Милан Недић, Лепосава Лепа Савић, Драгољуб Стаменић и Властимир Тодоровић. Готово сви су они најпре мучени по затворима у љубићком срезу. Слично је било и са Трнавцима. Из Атенице је стрељан Слободан Ненадић, из Бањице: Драгиша Албић, Милан Јовановић, Вилотије Радовановић, Кузман Радовановић, Драгомир Рајић, Љубисав Симов.ић, из Жаочана: Богољуб Марић, из Јежевице: Милан Богићевић, Миладин Бошковић, Урош Веселиновић, Богољуб Крстић и Млађен Петровић, из Јездине: Драгољуб Вуковић, Милоје Јевремовић, Радомир Јосиповић, Радослав Марковић и Славимир Стефановић, из Липнице: Богдан Властелица, Симеун Вујовић, Драгић Делић, Бранислав Јоксић, Станимир Јоксић, Сибин Славковић и Радојица Ђендић, из Кулиноваца: Миодраг Прелић, из Лознице: Драгољуб Добричић, Срећко Живановић, Момчило Живановић, Недељко Обреновић и Богољуб Палалић, из Мршинаца: Кристивоје Дамбуовић, из Парменца: Милутин Грујовић и Милисав Петровић, из Придворице: Мирко Мирковић, из Слатине: Мијалко Маџаревић, Љубомир Тутуновић и Раденко Тутуновић, из Рајца: Миливоје Властелица, Добривоје Лукић и Мића Мартаћ, а из Трнаве: Младен Ђоковић, Милан Јаковљевић, Јован Минић, Милан — Витомир Стојић, и Рајко Шутић. Код Војно-техничког завода, Васовића циглане и у Мишовића гају стрељана је и повећа група Драгачеваца. Из Вирова: Богдан Бошковић, Војислав Јовановић, Јерослав Марић, Рисим Марић, Витомир Милинковић, Велимир Недељковић, Миленко Недељковић, Милисав Пајић, Срећко Пајић, Добривоје Шендековић, Драгиша Шендековић и Илија Шендековић, из Гуче: Живорад Броћић, Миломир Бугарчић, Милоеав Драмлић, Борисав Ивановић, Војислав Рајић, Радоје Рајић и Петар Ђуретић, из Рорачића: Миодраг Петровић, из Горње Краварице: Живота Радичевић, из Доње Краварице: Радомир Васиљевић, из Каоне: Леон Шаубах (изгнаник из Словеније, заменик командира чете у Драгачевском батаљону), из Миросаљаца: Добросав Терзић и из Тијања: Милош Станишић.

Највише стрељаних партизанских бораца било је из Чачка: Фина Албахари, Александар Божић, Марко Боранијашевић, Вукола Бошковић, Добросав Вељовић, Милорад Видић, Богољуб Вуковић, Крунослав Гарић, Игор Гољберг, Славко Ђунисијевић, Миливоје Ђуровић, Пантелија Јовановић — Цукавац, Сретен Јовановић, Савко — Дуле Јовашевић, Миломир Кандић, Сабрија Зоне Карапузовић, Сретен Карличић, Срећко Карличић, Ратомир Костић — Лале Колар, Љубиша Мариновић, Трифун Маћић, Петар Мејовић, Милован Мило-

вановић, Љубиша Наумовић, Средоје Николић, Душан Петровић, Миломир Петровић, Миленко Попадић, Радомир Продановић, Славомир Радоњић, Мироелав Ракочевић, Славољуб Славковић, Божидар Спаеић, Душан Станковић, Недељко Сунарић, Милован Токовић, Радомир Ћурчић, Драгиша Шекељић..[277]

Међу стрељаним било је и дечака од 16 година, али и старих људи.

Тачни подаци о броју стрељаних нису утврђени. Али, и ови, са којима се располаже, довољно су речити да покажу све страхоте „преког суда попа Булије" у Чачку.

Преживели логораши запамтили су јуначко држање својих погинулих другова. Од Миладина Бошковића из Јежевице остало је писмо — порука, упућено супрузи *и* деци, које сведочи високу етику партизанских бораца:

„Наталија...
Немој да се свете душмани,
Води рачуна о деци и о кући.

Поздрав Мијалку, нек опрости,
Томо, да будеш добар човек...

Аманет Наталији и деци:
Да не буду лопови, да не лажу,
Да не пљачкају, да не убијају,
Да воде рачуна с ким се пријатеље,
Да буду добри радници;
Не дозволите да (на) вас нико
Нишани прстом.

Немој да се ништа плашите.
Нисам вам оставио рђава дела.. .[a278]

Јуначки се држао и стари ратник — носилац Карађорђеве звезде Радосав Топаловић, мобилни партизански официр из Прељине. Када су поведени на стрељање Савко Јовашевић, Божидар Спасић и Средоје Ковачевић, зачула се пркосна песма из њихових уста, песма која је уливала наду у победу. Певали су и клицали Партији приликом довођења у Војно-технички завод партизани из Драгачева: у логор, због тога, нису ни увођени, већ одмах одведени на стратиште.

Крајем 1941. и почетком 1942. године у Бањички логор интернирано је преко 490 партизанских бораца. Сви су се они претходно нашли пред преким судом у Вотно-техничком заводу. Неки су, одавде, одведени у друге логоре. Крајем априла из Бањичког логора је у Норвешку спроведено 117 бораца из чачанског краја. У „ло-

горима беле смрти" (било их је 25) страдало је међу 3.000 депортованих Југословена и 78 партизана из Чачка и околине. У току 1942. и 1943. године одавде су успели да побегну Новак Тодоровић, Милорад Миле Митровић и Мирољуб Бисенић, који су се пребацили у Шведеку. У Норвешкој су југословенски партизани систематски уништавани глађу, тешким радом и убијањем. Њихово страдање овако је описао Магне Скодвин, универзитетски професор из Осла:

„110 којој су цени Југословени дигли устанак ускоро ће Норвежани сазнати и уверити се доласком и патњама југословенских интернираца у Норвешку. Као људска трагедија, њихове патње граниче се са скоро невероватним, толико да људски разум све то не може да схвати".[279]

Милорад Митровић је писао о страдању својих другова:

„Погинули борци Чачанеког одреда оставили су светле успомене, гинули су храбро са високо уздигнутим челима, настављајући борбу у специфичним логорским условима. О сваком погинулом могло би се написати посебна прича, за сваког сурова и тешка. БЕ>ихова смрт је животно сведочанство једног времена које је оставило дубоке трагове у живљењу норвешког народа. Због тога се у пријатељској Норвешкој гаји велики пијетет према нашим изгинулим друговима".[280]

Крајем 1941. и почетком 1942. године и у преким четничким судовима изрицане су смртне пресуде. Оно што се догодило, рецимо, у Доњој Трепчи, није било изузетак. Овде су, наиме, четници осу-

Страдао у Норвешкој: Милосав Васиљевић из Станчића

Преживео па **сведочи:** Милорад Митровић из Негришора

дили на смрт командира Шесте љубићке партизанске чете Исајила Бојовића и борца Милована Бојовића, а за интернирање у логор — Милутина Бојовића и Милосава Ђоковића. Осуђени су пешице отерани у Горњи Милановац, а успут мучени. Исајило Бојовић и Милован Бојовић, који је оптужен да је убио Недићевог генерала Путниковића, стрељани су у Горњем Милановцу, а остала двојица су задржани у затвору.

Партизани из таковског среза нису упућивани у Чачак.

На Савинцу су 11. децембра недићевци опколили 23 партизанска борца, после краће борбе заробили, осудили на смрт и стрељали.

Широм таковског среза заведен је застрашујући терор.

Тамо где је партизански покрет био развијенији, образоване су недићевске команде места, а у изразито партизанским селима стациониране су жандармеријске станице и четничке јединице са задатком „да чисте терен од партизана и комуниста". Оне су оствариле потпуну контролу терена и партизанских кућа, а насиљем су онемогућавале евентуално организовање ослободилачког покрета. Ови центри нарочито су били активни у неколико насеља: у Прањанима, на челу са четничким зликовцем Радованом Толићем Цановцем; у Брезни, са недићевским командантом места Живојином Жижовићем; у Горњим Бранетићима, под руководством команданта четничке „Краљеве гарде" Николе Калабића; у Белом Пољу, са жандармеријским наредником Милисавом Јеремићем. О Горњем Милановцу и околним селима „старао^и^ се непосредно центар у самом граду, под руководством полицијског писара Миодрага Илића Цака.

Мучења припадника НОП-а била су беспримерна.

У Прањанима су четници, уз свирку хармонике, играли коло преко тела претучених партизана, који су терани да певају. Ко одбије, добијао је 25, 50 или 100 батина. Поједини партизани су морали голим рукама да износе из кафане напоље усијану пећ. У Горњим Бранетићима су похапшени сви партизани и претучени. Истакнутији су одведени у Калиманиће, где је доведена велика група бораца из тог дела таковског среза. Саслушавао их је и мучио Никола Калабић, а потом су осуђени на 25, 50 или 100 батина, зависно од „кривице". После оваквих мучења по селима, партизани су спровођени у сабирни центар у Горњем Милановцу, где је вршена друга селекција и — стрељање. Убијани су углавном комунисти, радници и интелектуалци, али и неки други припадници НОП-а. Тако је стрељан Момир Ћировић, предратни председник општине у Сврачковцима и председник Народноослободилачког одбора Сврачковаца, Невада и Велеречи. Убијени су и инжењери агрономије — браћа Милутин и Миливоје Аврамовић, затим неки омладинци. Преживели су одавде упућивани у логоре у Крагујевцу, Београду и Смедеревској Паланци, где су, иначе, спровођени и Чачани. Са каквим су „карактеристикама" упућивани види се из документа који је 25. марта 1942. године потписао сресни начелник В. Михаиловић:

„&ОМУНИСТИЧКОМ ЛОГОР^

КРАГУЈЕВАЦ

По приложеном списку шаље се у логор 51 лице, који су за време трајања комунистичке акције припадали редовима ових и за које нема гаранције да у датом моменту опет не би приступили комунистичким редовима у циљу разорне акције.

Начелство са своје стране скреће нарочиту пажњу на ова лица:

Пољавић Живомира, из села Бруснице, Недељковић Љубисава, из села Леушића, Царевића М. Жарка, из села Велеречи, Ивановић Грујицу, из Баточине, Жижовић Јеврема, из села Ручића, Огњановић Живка, из села Горње Црнуће, Младеновић Михаила, из Дудовице, Милића Лукића, из села Леушића, Раковића Тиосава, из села Озрема, Тодоровић Предрага, из села Сврачковаца, Лазаревић Љубисава, из села Озрема, Јевтовић Милију, из села Бруснице, стално настањеног у селу Брђанима, Продановић Радосава, из села Леушића, Ђорђевић Божидара, из села Доње Врбаве, Недића Владимира — Влајка из Љига, Благојевић Персу, из Брлога, Недељковић Дамњана, из села Велеречи, Козодера Срећка, из села Брезне, Мијатовић Милана, из села Луњевице, Тодоровића Остоју, из села Сврачковаца, Видојевића Миливоја, из села Луњевице, Андрић Миодрага, из села Прањана, Јевтовић Радомира, из села Леушића, Недељковић Стевана, из села Леушића, Мирковић Драгишу, из села Коштунића, Урсулић Душана, из села Брђана, Симића Петра, трговца из Љига, и Милетића Живомира, из села Љутовнице.

Уколико би се који од напред именованих нашао на слободи у моменту када би акција комуниста поново отпочела не искључује се могућност да сваки од напред (наведених) приступи овој акцији и помогне је. Овакво убеђење начелство је стекло познавањем рада именованих за време комунистичке акције, коју су свесрдно помагали за цело време њеног трајања.. ,"[281]

У априлу 1942. године стрељан је 41 човек са овог списка. Десеторо је пуштено кућама, али су их убиле четничке тројке или су откривени на партијском раду, ухапшени, одведени у логоре и стрељани. Свега петоро је дочекало ослобођење земље.

Широм чачанског краја од новембра 1941. године и у наредним мееецима исписивана је црна хроника смрти. Исписивали су је, убијајући припаднике НОП-а, Немци и недићевци, љотићевци и четници. Преживеле су мучили на разне начине. Није, рецимо, био усамљен Светислав Недовић, учесник Вуковарског конгреса КПЈ и потпредседник Среског НОО за Драгачево из Ртара, на кога су, по цичи зими сипали воду, па га уводили у ћелију затвора у Гучи да се смрзне.

Истовремено је растао пркос. Распламсавала се жеља за осветом. Ово сведочи пример који је, у свом дневнику, 8. јануара 1942. године, осведочила у Мојсињу партизанка Нада Симовић:

„Јутрос је долазио отац Исаила Бојовића, команданта Шесте љубићке партизанске чете. Убили су га у Г. Милановцу, а брата му, водника Треће љубићке чете убили у Трепчи. Како је само отац утучен. Више нема ни једнога сина, али ипак верује у нашу победу. При поласку каже: Чувајте се бар ви који сте остали, треба да осветите моје синове".[282]

И појединачно, и у мањим групама, широм чачанског округа, упркос терору и убиствима, партизански борци и партијски активисти настављали су да пружају отпор...

Почетком 1942. године чланови Окружног комитета КПЈ за Чачак нису се могли састајати, јер је терор био жесток.

У трнавском срезу били су Раде Минић, Миле Станишић и Миодраг Савић. Прва двојица у Атеници и Кулиновцима, трећи у Вапи. Момчило Вилимановић се после краткотрајног боравка код Андрије Главоњића у Горачићима (Драгачево) придружио Минићу и Станишићу. Франц Соломон се склонио на рудник у Рогачи (Драгачево), где је контактирао са Андријом Главоњићем и Богићем Васовићем из Чачка, који је живео у родном Грабу. Милић Лукић је живео као илегалац у таковском крају, али је ухваћен и одведен у логор у Крагујевцу. Ухваћен је и Милутин Стојић, па одведен у Бањички логор. После мучења у затворима, Ратко Шибинац је био под присмотром четника и недићеваца у Дучаловићима. Милица Вучетић Трепуша прешла је у дубоку илегалност и боравила у драгачевском селу Тијању. Са Александром Савићем у Трбушанима није успостављен контакт. Јелена Ћ-етковић више није била у овом крају, а Лазар Лазић и Божо Томић су се повукли са партизанским снагама у Санџак и Босну.

У илегалност су прешли и неки други партијски радници: Радисав Недељковић и неки други у таковском срезу, Милић Бугарчић и Милојко Ћирјаковић у Драгачеву, Мирољуб Нешковић Жацо и неки други у трнавском срезу. Слично је било и по љубићким селима. Илегалац је постао и Раденко Мандић, командант чачанске милиције...

Терор окупатора и домаћих издајника није смањиван.

Немачки командант Чачка издао је 21. фебруара на српском језику летак, у коме је говорио о својим намерама:

„С Р Б И

Кроз вашу земљу опет се проноее вести које вас могу само упропастити. Овде-онде се потајно шапуће да хоће опет у пролеће бити устанак против Немачке оружане силе...

Срби! Размислите само о томе каква је изгледала ваша земља пре и после устанка од прошле јесени! Желите ли да се то још једном понови?...

Зато, Срби, знајте и примите к срцу и то У ВАШЕМ СОПСТВЕНОМ ИНТЕРЕСУ: Онај ко би покушао да дигне на пролеће оружје против Немачке оружане силе биће безобзирно и без икаквог изговора уништен, а затим Србију ће запоеести оне наше специјалне трупе које би ваше и самозване и непромишљене вође таквим понашањем овде довеле.

У вашу земљу умарширале би опет све нове и нове Немачке дивизије и тек онда бисте осетили све ужасе и страхоте овога рата, од којих је до сада ваша земља својим највећим делом била поштеђена. А какав би за вае био резултат свега тога, само безгранична беда, стрељања у масама, реке проливене крви, једном речју опустошена цела земља и градови у рушевинама и згариштима од којих ни камен на камену неби остао.. ."[283]

Ипак, и у таквим условима Раде Минић, Момчило Вилимановић и Милорад Миле Станишић настојали су да повезују преживеле

партијске активисте и партизане. Они су на састанку у Кулиновцима дали задатак Владимиру Јањићу, члану КПЈ из Атенице, да успостави везу са Миодрагом Савићем у Вапи, затим Ратком Шибинцем у Дучаловићима и Милићем Бугарчићем, секретаром Среског поверенства КПЈ за Драгачево из Гуче. Знало се да је у Драгачеву и Милица Вучетић Трепуша.

Јањић је успео да нађе само Савића, па су њих двојица и ЈБубица Трипковић из Атенице постали партијско руководство за срез трнавски. Имали су задатак да се повежу са свим преживелим члановима КПЈ, да стварају партијске ћелије и упоришта, да сузбијају непријатељску пропаганду и припремају борце за борбу. И даље је остала обавеза повезивања са илегалним партизанским борцима и комунистима у Чачку, у љубићком и драгачевском срезу. Убрзо је среско партијско руководство успоставило контакт са низом припадника НОП-а у Атеници, Кулиновцима, Трнави, Виљуши и Лозници (Матија Лишанчић, Светозар Вабовић, Зорка, Славка, Војин, Будимир и Даринка Лишанчић, Драга и Драгољуб Суботић, Драгољуб Стевовић — Ћајић, Божидар Бабовић, Радиша Мандић, Ђурђе Петровић, Десимир Васиљевић, Исидор Јаковљевић, Ацо Петровић, Ђорђе Драгићевић, Драгослав Ђоковић, Миливоје Станојевић и неки други). Сви су изразили спремност за оживљавање активности на линији НОП-а. Већ у мају образована је ћелија КПЈ за Трнаву и Атеницу (Матија Лишанчић, Ђуро Стеванчевић и Драга Суботић), затим за Кулиновце и Лозницу (Десимир Васиљевић, Исидор Јаковљевић, Велимир Јањић, Јеврем Шолајић, Александар Петровић и Мирослав Ђоковић). Миодраг Савић је успоставио контакт са члановима КПЈ и партизанима у Вапи, Заблаћу и суседним селима (Радоје Радојевић, Драган Лазовић, Ђуро Алексић и неки други), а Лазовић са партизанима који су били запослени на руднику у Рајцу, чији је управник био припадник НОП-а Димитрије Радосављевић.

Политички рад је добијао у ширини.

> „У мају, јуну и јулу створене су партијске ортанизације у више села трнавског среза. Створена је ћелија у Вапи од искуснијих чланова, од којих се касније одвојила ћелија у Заблаћу, затим у Атеници, која је једно време бројала 11 чланова, у Кулиновцима са 4—5 чланова док је у Лозници било упориште без ћелије, а из горњег дела Трнаве чланови су једно време припадали ћелији села Атенице. (Касније су се одвојили у посебну ћелију). И у Виљуши је основана ћелија док је доњи део Трнаве имао упориште Партије. Село Јежевица имало је ћелију, а Мршинци, Горичани, Качулице и Слатина имали су упоришта са једним или два члана Партије, који су организовали рад. На сличан начин створене су ћелије или упоришта и у другим селима трнавског, љубићког, а делом и драгачевског среза. У Чачку је такође деловала Партија преко организованих ћелија и партијских упоришта.. ,"[284]

Оживео је, постепено, и рад СКОЈ-а. У срезу трнавском образован је Сресни комитет СКОЈ-а, чији је секретар била Драга Суботић, члан КПЈ из Трнаве.

Нарочито је било тешко деловати у Чачку. Јер, услед страховитог терора, прогона и одвођења у логоре, у граду је било мало партијских кадрова. Месни комитет КПЈ, формиран у пролеће 1942. године (секретар Данило Митровић Аврам, Станислава Цала Терзић

и Драган Топаловић), ослањао се на упоришта по појединим рејонима. Окупљани су млади. Ипак, преокрет у раду омладине настао је у јулу, када је београдска партијска организација упутила у Чачак Михаила Анђелића, родом из Остре. Од тада је омладина организовано растурала летке, прикупљала новац, санитетски материјал и храну, који су упућивани илегалцима. У кући Добриле Клисарић умножаване су, на гештетнеру, вести и други материјали. Хартија је набављана преко напредних омладинаца и омладинки из Фабрике хартије.

У Драгачево је најпре стигла веза до Андрије Главоњића у Горачићима, Милице Вучетић Трепуше у Тијању, Вучка Милошевића у Марковици и Богића Васовића у Грабу. Милошевићу је пренесена порука Рада Минића да се не враћа у Чачак, где је био постављен у привремено партијско руководство крајем новембра 1941. године, већ да покуша успостављање контаката са преживелим комунистима и партизанима, а преко ариљског среза — са партизанским снагама које су се повукле у Санџак. Овакву поруку добио је и Главоњић. Обојица су, заједно са Богићем Васовићем, опрезно почели да се повезују са преживелим партизанима, а о том раду је Милошевић у неколико наврата подносио извештај члановима Окружног комитета КПЈ. Крајем априла, или почетком маја, Минић и Вилимановић су саопштили Милошевићу да је формирано привремено среско партијско руководство за Драгачево: Милица Вучетић Трепуша, учитељица из Трнаве (секретар), Андрија Главоњић, земљорадник из Горачића, Вучко Милошевић, радник из Марковице,

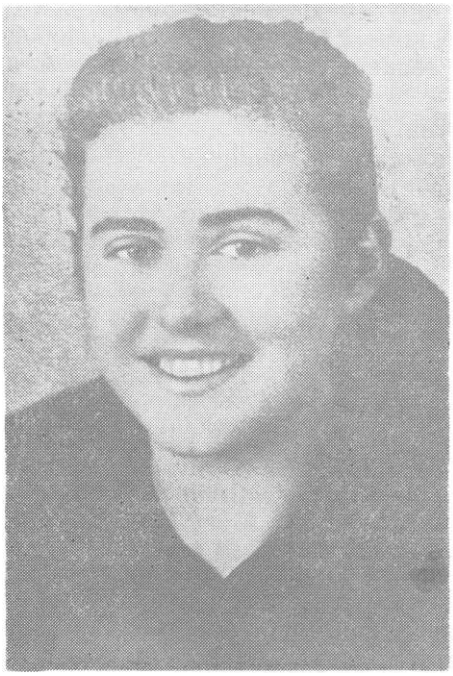

Народни херој Милица Вучетић

Андрија Главоњић

и Драгиша Голубовић, земљорадник из Лопаша. Рачунало се да у руководство уђу и Милена Лазаревић из Гуче, Љубинко Пајић из Вирова, Ратко Шибинац из Дучаловића, Богић Васовић из Чачка (живео у Грабу) и Миломир Ковачевић из Дерове. У овом руководству Главоњић је био задужен за успостављање веза са преживелим борцима, а Милошевић за рад СКОЈ-а и контакте са Окружним комитетом КПЈ. Крајем маја, или почетком јуна, Главоњић и Богић Васовић успели су да се повежу са Драгишом Голубовићем, који је добио задатак да обнови ћелију КПЈ у Лопашу, што је он и учинио. Привремено среско партијско руководство одржало је два састанка: на Марића осоју у Турици и у кући Милојка Поповића у Тијању. Анализирано је стање у Драгачеву, држање повратника из Бањичког логора (о чему је поднесен извештај и Окружном комитету КПЈ) и тражени су начини да политички рад постане организованији. Главоњић је одржао више састанака са Гвозденом Узуновићем, Миодрагом и Савом Главоњићем и неким другим припадницима НОП-а из Горачића, Губереваца и суседних села. Посебан саетанак одржан је и са Гвозденом Шипетићем, бившим командиром Грабске чете Јеличког четничког одреда, противником братоубилачке борбе још из 1941. године, који је у то време контактирао и са неким партијским радницима у Атеници преко Љубице Трипковић. У Турици је оживео рад актива СКОЈ-а. Милена Лазаревић и Милан Главоњић су у Гучи активирали Олгу и Живку Мариновић, Филипа Јешића, Јована Протића, Света Баралића и неке друге. Успостављена је веза са Котражом, где су живели партизански борци Миломир Миливојевић и Властимир Вујовић, затим Миросаљцима и Церовом (Миломир Ковачевић, Слободан Плазинчић и неки други), Доњим Дубцем (Драгомир Марковић, Рајка Бојевић), Каоном и Вировом. У Вичи је обновљен рад ћелије КПЈ (Тихомир Јовановић, Душан Главоњић и Јован Протић из Гуче).

Међутим, нису мировали ни четници и недићевци. У Негришорима је откривен Раденко Мандић, командант чачанске милиције из 1941. године, али је успео да се пробије из обруча. Његовог ујака Велимира Тодоровића су недићевци стрељали у Гучи управо због тога што је скривао Мандића. Откривена је и организација у Драгачеву. Недићевци су известили Министарство унутрашњих послова:

> „25. јула о. г. органи Српске државне страже у Гучи, у заједници са четницима Јеличког четничког одреда ухапсили су: 1) Милошевић Вучка из Марковице, 2) Вилотијевића Момчила, учитеља из Тијања, 3) Вујиновић М. Живку, учитељицу из Тијања, 4) Вујршовић Јелисавету, домаћицу из Губереваца, 5) Лазаревић Милену, домаћицу из Гуче, 6) ЈЈазаревић Веру из Гуче и 7) Главоњића Миодрага из Горачића — сви из среза драгачевског. Ова лица похапшена су због тога што су одржавала везу и прикривала одбеглу комунисткињу Вучетић Милицу зв. „Трепушу". Сви су спроведени у Чачак.. ."[285]

Милица Вучетић није пронађена за време претреса школе у Тијању. Њу је, потом, Андрија Главоњић пребацио у трнавски срез. Из Чачка су у Бањички логор спроведени: Вучко Милошевић, Јелисавета Вујиновић, Живка Вујиновић и Миодраг Главоњић, а остали су пуштени. Андрија Главоњић је прешао у илегалност. Покушао

је да повеже партијске редове, али је откривен у селу Грабу. Извршио је у ноћи између 23. и 24. августа самоубиство да не би пао недићевцима у руке. После тога, више припадника НОП-а је ухапшено. Миле Станишић, члан Окружног комитета КПЈ, известио је о томе Покрајински комитет КПЈ:

> „Ми смо покушали да тамо рад успоставимо и било је се у периоду јули — август и прилично успело, али небудношћу другарице из ОК СКОЈ-а која је тамо радила (Милица Вучетић Трепуша — прим. аутора) открила је тамо своје присуство тако да је морала отуд да бежи а један руководилац ухваћен (је) и послат у лагер (Вучко Милошевић — прим. аутора). Мало доцније опет својом непажњом убили су нам још једног руководиоца (Андрија Главоњић — прим. аутора) а 2 чл(ана) КП и 3 скојевца затворе и рад потпуно замре.. .[286]

У љубићком срезу партијске редове повезивао је Радован Јовановић, заменик команданта Чачанског НОП одреда, али ни он није имао везу са Окружним комитетом КПЈ. Ипак, већ у мају 1942. године обновљен је рад неких ћелија КПЈ: у Мрчајевцима (Милоје Стојаовић Мртвак, Радош Тимотијевић, Милентије Живковић), у Доњој Трепчи (Станимир Пауновић, Мићун Бојовић, Гвозден Пауновић, Живота Новаковић, Радојица Пауновић, Добросав Пауновић, Милета Пауновић и Недељко Бојовић), у Мојсињу (Добривоје Павловић, Раја Симовић, Милован Марковић и Предраг Драган Миљковић), у Станчићима (Владета Влајко Радосављевић, Живота Николић, Адам Вукашиновић и Радисав Ваеиљевић), у Катрги и неким другим насељима. Илегално су деловали Радиша Поштић и неки други истакнути партијски активисти и партизани. Задаци чланова партијских ћелија и упоришта били су: учвршћивање организације, склањање илегалаца, разбијање непријатељске пропаганде, стварање услова за рад СКОЈ-а и народноослободилачких одбора, а у првом реду — припремање бораца за евентуално обнављање Чачанског партизанског одреда.

У јулу 1942. године образовано је партијско руководство за љубићки срез, чији је секретар постао Милоје Стојановић Мртвак из Мрчајеваца. Али, када је он, касније, у октобру, ухапшен, секретар је постао Радиша Поштић, инжењер из Мрчајеваца. Ово руководство је улагало ванредне напоре да би активирало чланство на терену. У томе је имало доста успеха.

Пред крај 1942. године формирано је и полусреско руководство СКОЈ-а, на чијем челу је био Добросав Пауновић из Доње Трепче. У „доњем делу" љубићког среза тако је политички рад добијао у ширини. Теже је било у оном делу љубићког среза који је ближи Чачку, јер су га контролисали и Немци, а не само недићевци и четници.

У пролеће и лето 1942. године Окружни комитет КПЈ није имао контакте са партијским активистима у таковском срезу.

Негде око половине 1942. године успостављена је веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију. Добијени су партијски материјали, које је Окружни комитет КПЈ умножавао. Покрајински комитет КПЈ је инсистирао да се што пре обнови Чачански партизански одред...

Стање у Чачку, љубићком, трнавском и драгачевском срезу драматично сведочи извештај Покрајинском комитету КПЈ, кога је, 1. августа 1942. године, написао Миле Станишић:

„...До месеца маја ситуација је код нас била врло тешка. Другови по затворима и лагерима а и онај број, који се пушта из лагера стално је и дању и ноћу под присмотром. Прете им, гоне их, спречавају им скоро свако удаљавање од куће. За то време ми скоро ништа нисмо могли да урадимо. Али као главни циљ постављамо повезивати се са друговима...

... Баш од тог времена ми уепевамо да се повежемо са многим друговима, да стварамо општинске ћелије које су у прво време директно везане за ОК а доцније већ можемо да стварамо и руководства. Ми постављамо следеће задатке, успостављање везе са друговима, учвршћење и проширење партијске организације, разбијање страха код народа и повраћање код њега вере у снагу и исправност наше борбе на конкретним примерима, стварање јединственог фронта... и као најглавније припремање народа на устанак.

Врло живо се почело са радом, мада су наши редови десетковани, ипак се пробијамо. Почињемо издавати вести ма да је то ишло много нередовно и траљаво, али ипак много утиче на покретање оних колебљивих елемената. Но једну грешку ипак правимо, другови бојажљиво и са плашњом прилазе масама тако да се секташи и рад се свео на мањи број људи..."

Станишић је дао и праву слику понашања четника:

„Од саме зиме, тј. од њиховог зверског напада на нас народ је у већ1ши на нашој страни, са ужасном мржњом посматра њихово служење окупатору, пун је мржње и жеље за осветом. Четници су богови по селима. Хапсе, злостављају, прете, пљачкају и отимају не само по кућама партизана, него свуда, без обзира што се нема, њима се мора дати... Али ма колико да је народ пун мржње према свим издајицама, ипак ова зверства, убијања, потере, зулуми итд. улили су много страха у народ..

Према сазнањима чланова ОК КПЈ овакво је било стање партијске организације:

„Баш с разлогом што је КП десеткована, што ми нисмо могли свуда продрети, што се је мало секташило, што су се многи илегалци забили у мишију рупу па просто заборавили своју дужност, све ће нам то отежати да брзо и силно подигнемо народ на устанак. У самом месту (Чачак — прим. аутора) имамо 7 чл(анова) и 6 нових треба да зачланимо. 5 чланова је отпало. Постоји Биро КПЈ и МК СКОЈ-а.

Срез трнавски има 12 чланова. 3 ћелије су са по 4 члана и руководство. Но сад су ухапшена 4 члана.

Срез драгачевски има 5 чл(анова) разбацаних по разним селима.

Срез так(овски) — уопште немамо никакве везе.

Срез љуб(ићки) има 35 чланова. У једној половини среза има 27 чл(анова) тако да постоје и сеоске партијске јединице, а горњи крај среза крај где је Никшић радио са четом, он је просто искасапљен и има свега 8 чланова. Постоји СК КПЈ и СК СКОЈ-а.

РХзгледи за нове чланове свуда су добри, има много људи који хоће да се боре само је сва ствар у томе што смо слаби и нисмо свуда допрли".

Станишићев извештај сведочи и да се разговарало о формирању Чачанског одреда:

„Ми смо у последње време и сами дискутовали о потреби стварања одреда и закључили смо да би за иас то била неопходна потреба. Из дана у дан ми смо слабији уместо да смо јачи. Слабији смо тиме што непријатељ купи наше легалне кадрове, а нови другови, ма да их има доста, које треба да зачланимо, још су млади и неискусни па се тешко сналазе у раду. Овако су нам другови препуштени на милост и немилост непријатељу, јер немају где да се склањају кад их пројуре. Затим, што се више примичемо јесени и зими, чини нам се да, ма како крупни догађаји били, а ми овако слаби, не би могли да их покренемо у борбу.. .

Појава одреда овде би значила панику код непријатеља. Несумњиво је да би биле велике потере. ..

Ми смо хтели створити одред кад су настале ове рације, али смо ипак чекали везу са вама..."

Чланови Окружног комитета КПЈ размишљали су и о командном кадру:

„Ми смо дискутовали о команданту и комесару одреда и сложили смо се да вам предложимо за команданта одреда шефа милиције Раденка Мандића, мет. радника. Заиста човек о коме се бајке иепредају, о његовом херојству и јунаштву. Упозиаћу вае са неким епизодама. Зимус ухваћен на спавању и поведен, користи погодан моменат, баца песницом у несвест једног четника и поред пуцања успева да побегне. Од тада га стално гоне, али стално је победилац. Опкољавају га у једној пећини, он убија првог нападача и успева да побегне. Доцније га опкољавају у једној штали, он убија официра, баца бомбе на четнике и упркос блокаде успева да побегне. Јуре га читаве чете, он се са њима пушкара и увек побеђује. Народ са љубављу и одушевљењем о њему прича. Четничке „војводе" не воле сад много да га јуре. Четници говоре — видео сам га, пуцао бих, али се бојим да ћу промашити, а он непромаши, убиће ме, итд.

Он је заиста оличење наше борбе, непоколебљив друг и народ би се под његовом командом осећао сигуран...

Поставили би за заменика неког војнички добро спремног...

Но тешко нам је питање политичког комесара... Мислили смо да то буде друг Радован (Јовановић — прим. аутора) из Прељине, досадашњи заменик команданта одреда. На крају крајева треба видети и ту могућност да неки друг из ОК-а преузме ту улогу.. ."[287]

ОБНАВЉАЊЕ И РАСФОРМИРАЊЕ ЧАЧАНСКОГ ОДРЕДА

Немци и квислинзи брутално су наступали.

После „суђења", у Чачку је 28. јула 1942. године обешен Сима Сарага, комесар партизанске милиције из Чачка. Грађани су на силу доведени да присуствују овом злочину. Сарага се обратио Чачанима:

— Народе, што стојиш ту и гледаш! Узми оружје, па се бори за слободу!

После овога, Сарага је пљунуо у лице немачком команданту, па је џелату наређено да убрза извршење пресуде.

Ово се догодило на Вашаришту у Чачку, где су од децембра 1941. године — да би застрашивала народ — била постављена вешала.

Окружни комитет КПЈ за Чачак је управо у време када је обешен неустрашиви Сима Сарага издао проглас народу чачанског краја, са позивом на веће јединство, спремност и одлучност да се уништава непријатељ и домаћи издајници. Поред осталог, истиче се:

„Хитлерова ратна машина налази ее у последњим трзајима. Хитлер се као утопљеник хвата за сламку. Његова дефанзива бележи те задње трзаје... Они се плаше... да их народ (мисли се на домаће издајнике — прим. аутора) не изведе на суд због њихових злодела. Због овога њиховог страха они желе да народноослободилачку борбу у очима широких народних маоа прикажу као братоубилачки рат и труде се да борбу скрену на класну линију... Зато ми још једном гласно и јавно понављамо: Ми нећемо братоубилачки рат, већ хоћемо још јединственију... борбу свих СРБА ПРОТИВ ОКУПАТОРА И ЊЕГОВИХ СЛУГУ...

Партизани и партизанке. Ваша једногодишња борба показала је да сте заиста најбољи синови српскога народа. Ви сте пронели глас и славу српскога народа широм целог света. Ви сте обавезни пред народом и пред Комунистичком партијом да уништавате непријатеља и његове слуге. Будите немилосрдни али праведни... Светите ваше пале другове, утрите сузе наших мајки, жена и сестара, уништите сваког који је нанео бол српском народу.. ."[288]

Постепено је припремано обнављање Чачанског партизанског одреда, мада су за такав подухват услови били изузетно тешки. На овоме је инсистирао и Покрајински комитет КПЈ.

Припремљено је и на Обријежу у Атеници одржано окружно партијско саветовање, али без активиста из таковског среза. Владимир Јањић из Атенице писао је о овом скупу:

„Узимајући ово у обзир (захтев Покрајинског комитета КПЈ за Србију да буде обновљен Чачански одред — прим. аутора), посебно захтев да се почне са оружаним акцијама, Окружни комитет је решио да организује окружно партијско саветовање. Не сећам се да смо га тада тако звали, али судећи по дневном реду, учесницима и одлукама, то је било саветовање комуниста чачанског округа о даљем проширивању народноослободилачке борбе.

На саветовању су били чланови Окружног комитета, чланови среских и Месног комитета КПЈ и други партијски радници. Из трнавског среза били су: Миодраг Мици Савић, Радоје Радојевић, Ђурђе Петровић, Драган Лазовић и ја, чланови Месног комитета КПЈ за Чачак: Данило Митровић, Станислава Цала Терзић и, чини ми се, Драган Топаловић; чланови Среског комитета КПЈ љубићког среза: Радиша Поштић и други; из драгачевеког среза, колико се сећам, била је Милена Лазаревић... Део учесника из љубићког и драгачевског среза нисам познавао. Мислим да из таковског среза нико није присуствовао. Поред чланова партијских руководстава, на саветовању су били следећи другови — илегалци: Раденко Мандић, Добросав Боба Милетић, Мирољуб Нешковић Жацо. Драгослав Јовановић Шмит, Радован Јовановић, Гвозден Пауновић, Десимир Васиљевић и други.

Неки од ових другова први пут су тада изашли из склоништа (Жацо, Боба, Шмит). Укупно је могло бити између 30 и 40 присутних.

Састанак је одржан на Обријежу, у Атеничком пољу. Обријеж је била засејана кукурузом и пошто је било лето (друга половина августа или чак почетак септембра) кукуруз је био висок око два метра и добро је штитио од радозналих погледа.. ,"[289]

Најважнија одлука, донесена на саветовању, тицала се непосредних припрема за обнављање Чачанског одреда. Оцењено је да у њега треба да ступи 15—17 бораца из Чачка, а из љубићког и трнавског среза, поред илегалаца, по 10—12 бораца.

Припреме су трајале цео септембар. Одржани су и састанци партијских ћелија у трнавском и љубићком срезу.

И заиста, Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић" обновљен је 11. октобра 1942. године на Петковом брду у Атеници, на

самој граници према Трнави. Имао је 25 бораца, с тим што су за поједине акције позивани и борци који су живели код својих кућа.

Командант Чачанског одреда постао је Раденко Мандић, радник и члан КПЈ из Виљуше, политички комесар Радован Јовановић, радник и члан КПЈ из Прељине, заменик команданта Радиша Поштић, инжењер и члан КПЈ из Мрчајеваца, а заменик комесара, односно партијски руководилац, Мирољуб Нешковић Жацо, радник и члан КПЈ из Чачка.

На зборно место нису на време стигли борци из Чачка и љубићког среза.

Одред је започео дејства у две групе. Прва, под командом Милутина Мандића, земљорадника и члана КПЈ из Виљуше, убила је у Јежевици браћу Марка и Рељу Радосављевића, који су учествовали у убијању партизана и злостављали су народ. У кућу истакнутог сарадника окупатора Радојице Страњанчевића убачена је бомба. У Заблаћу је разоружан четнички штаб, заплењен митраљез и шест пушака. Друга група, под командом Раденка Мандића, убила је Ђурђа Станића, командира Атеничке четничке чете.

Тек после ових акција обе групе су епојене.

Непријатељ је брзо реаговао.

У потеру су кренуле четири четничке бригаде (Трнавска, Драгачевска, Љубићка и Жичка), Српска државна стража и немачке јединице. Малобројан, Одред се нашао у великој опасности. Његов штаб

Народни херој Раденко Мандић

Народни херој ЗРадован Јовановић

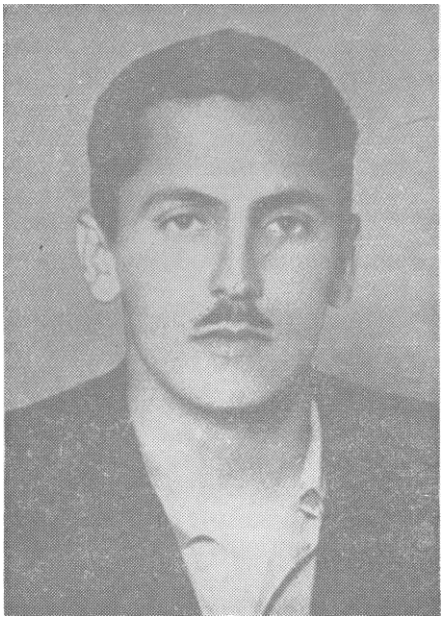

Радиша Поштић

Мирољуб Нешковић Жацо

и Окружни комитет КПЈ схватили су да је можда одлука о обнављању Чачанског одреда била исхитрена.

Штаб Чачанског одреда затражио је помоћ од Окружног комитета КПЈ. Заменик политичког комесара Нешковић најпре се састао са Миодрагом Савићем, чланом ОК КПЈ, који је легално живео у Вапи. Обојица су констатовали да је ситуација тешка.

Уследило је саветовање штаба Одреда и Окружног комитета КПЈ. После свестране анализе, одлучено је, 17. октобра, да се Чачански одред расформира. У свом извештају Главном штабу партизанских одреда за Србију, командант Раденко Мандић је о овоме писао:

„Слабе снаге с којима смо требали да иступимо у меету где су непријатељске снаге биле добро организоване да врше потере за нама, а упоришта су била слаба, терен рђав, тако да се са снагама које смо имали нисмо могли одржати. Зима је била на помолу.. ."[290]

Комесар Радован Јовановић је у свом извештају истакао:

„Непријатељ је бијо добро организован, четничке банде биле су јаке, целокупан управни и полицијски апарат у Чачку бијо је у четничким рукама, снаге окупатора такође су биле јаке као и везе између жандарма, четника и Немаца, тако да је непријатељ на нашу појаву могао да крене целе експедиције против нас.

Врло рђаве теренске прилике — моје је мишљење било да се тако слаб одред под ондашњим условима није мого одржати преко зиме.. ."[291]

Сви су гласали за расформирање Чачанског одреда, изузев заменика политичког комесара Мирољуба Нешковића Жаца, који је у свом извештају написао да је био неодлучан, јер је „приликом фор-

мирања одреда" био „слабо упознат са ситуацијом у селима". Он је напоменуо да су борци били слабо обучени и обувени, а „зима је на прагу". Ипак, чинило му се „да је одред јако потребан".[292] Одред је, нагласио је Нешковић, био малобројан, јер је у њега, и то са закашњењем, ступило само неколико бораца из љубићког среза, где је, због неодазивања позиву, Сремски комитет КПЈ казнио неке чланове Партије.

Приликом доношења одлуке о расформирању Одреда, чланови штаба и Окружног комитета КПЈ су се договорили да ново окупљање бораца буде у пролеће 1943. године.

Иако је само неколико дана постојао и развијао борбена дејства, обновљени Чачански одред улио је страх у кости четницима. Истовремено, у народу се јавила нада да ће борба бити настављена.

Одмах после ових догађаја наишао је нови талас хапшења припадника НОП-а у трнавском срезу, а и у читавом чачанском крају. Непријатељ је био посебно забринут за стање у једном делу трнавског среза. Влада Мартиновић, командант Трнавског четничког батаљона, писао је крајем октобра 1942. године Предрагу Раковићу, команданту Другог равногорског корпуса:

> „Стање је код нас прилично слабо у општини заблаћској, слатинској, Атеници и Кулиновцима. У овим селима скоро немамо људи способних за старешине. У Атеници сам се задржао два дана и две ноћи и нисам успео да пронађем човека способног да ради. Комуниста је ту 70%, па су се наши људи изгубили међу њима, а још се стисли, па не смеју да врдну".[293]

У срезу трнавском ухапшено је око 100 припадника НОП-а. Међутим, на саслушањима у гестаповским канцеларијама и полицији у Чачку од њих се ништа није могло сазнати о комунистима и партизанима. Гестаповци су претукли Уроша Лазовића из Кулиноваца, Радоја Радојевића и његовог оца Живојина из Вапе, Милутина Милорадовића и Владимира Јањића из Атенице, али нису успели да дођу до података који су их интересовали.

У чачанском затвору, на специфичан начин, партизани су 7. новембра 1942. прославили годишњицу октобарске социјалистичке револуције. Јањић је осведочио:

> „Договорили смо се да у свакој ћелији затвора, увече, пошто се ћелије затворе и светла погаее, одржимо разговоре о значају октобарске револуције, о значају Совјетског Савеза у борби против фашизма, упоредо са нашом борбом, као делом велике борбе коју човечанство води против фашизма. У ћелији званој „јединица" са двадесетак затвореника нисмо имали ни једног члана Партије. Договорили смо се да ја, пред затварањем ћелије пређем у њихову ћелију и да им одржим краћи говор и подстакнем разговор о октобарској револуцији. Све се одиграло како смо предвидели.
>
> Ово смо могли да спремимо зато што смо били сигурни у све затворенике".[294]

Затвор су обезбеђивали стражари „Градске страже". Припадници НОП-а су својим држањем успели да поколебају три припадника ове страже, који су почели да се изјашњавају за НОП и чине извеене услуге. Једног од њих, родом из Шапца, коме није запам-

ћено име, фашисти су касније обесили. Кован је и план за бекство из затвора, али без резултата. Затвореници су, потом, спроведени у Борски рудник. Јањић је описао и ово доста чудно путовање:

„У одређени дан кренула је поворка затвореника ка Железничкој станици. Око нас, на свака два-три корака, били су стражари, а затвореници су узвикивали пароле против четника, издајника и слуга окупатора, тако да је цео град одјекивао. Створена је парадоксална ситуација: партизани, окружени жандармима, узвикују пароле против издајника, слуга окупатора, наглашавајући да ће доћи дан када ће то платити народу. На железничким станицама у Чачку и Заблаћу било се сакупило мноштво света и родбине. У оба места пароле су одјекивале као да смо на збору. Милисав Бабовић, грлат и неуморан, давао је тон демонстрацијама воље и непоколебљивости. За дивно чудо, жандарми нису реагсвали. Као да су и сами били поколебани, или их је збунила одлучност партизана... Дакле, после 43 дана проведена у затвору, нашли смо се у возу за Бор. После дееетак дана, сви тада одведени партизани су се вратили својим кућама, а појединци чак истим возом са којим су се вратили и наши спроводници. Тако се поново нашла на слободи раније ухапшена група".[293]

Наравно, политичка активност је настављена у свим насељима из којих су били хапшеници.

Успостављен је контакт са члановима Окружног комитета КПЈ. Сресски комитет КПЈ за срез трнавски организовао је, поред других акција, копање бункера у Атеници. У кући Лишанчића преграђивањем соба направљен је простор за илегалце, а недалеко су била још три бункера. Постојао је и бункер у кући Радојке Василић, затим на имању Милоја Трипковића у доњој Атеници, уз низ склоништа. Слично је урађено и у Вапи, где је у кући Војимира Терзића Клеца створена добра база. Базе и склоништа постојала су и код Поповића у Вапи, на више места у Доњој Трепчи, код ЈБубинка Пајића у Вирову, код Тимотија Томашевића у Краварици...

УСПОСТАВЉАЊЕ ВЕЗЕ СА ТАКОВЦИМА

После 1941. године у таковском срезу остало је 15 чланова Партије. Окружни комитет КПЈ са њима дуго није успоставио везу. Покрајински комитет КПЈ за Србију писао је Окружном комитету КПЈ за Чачак 5. августа 1942. године:

„Врло је значајно да се што пре повежете са таковским срезом због везе ваше територије са територијом ОК Ваљево, што је неопходно због припрема за стварање одреда".[296]

Радисав Недељковић, Костадин Лукић и Сибинка Томовић, који су се са делом Чачанског одреда у децембру 1941. године вратили из рејона Радобуђе и прешли у илегалност, живели су на свом подручју. Окружни комитет КПЈ послао је Тихомира Чутовића, који је био родом из Прањана, а живео у Заблаћу, да се упозна са стањем у таковском срезу. Истовремено је Радован Јовановић успео да преда писмо Василији, супрузи Костадина Лукића, у коме је стајало да је у Прањане упућен човек са задатком да са њима у таковском срезу успостави контакте. Шта је даље било, записао је Радисав Недељковић:

„Непосредно пре тога ми смо успоставили везу у Прањанима са Бранком Танасковићем, Тодором и Радишом Марковићем и Јанком Јеремићем, али нисмо наишли на тог друга. Отишли смо одмах у Прањане. Другови су нам рекли да је у суседни заселак Чутовића дошао неки Тихомир Чутовић, који је држао кафану у Заблаћу и био партизан, да се код њих интересовао за партизане и чланове Партије и да их је саветовао како да се држе и чувају четника. Уговорили смо састанак с њим у засеоку Локве, близу куће Радича Чутовића. На том састанку се показало да је Тихомир био упућен да успостави везу са нама. Он нам је предао писмо Окружног комитета са упутством за рад, по један примерак „Пролетера" и Брштена Врховног штаба, у коме је била вест о формирању 2. пролетерске бригаде и о партизанским борбама и акцијама. У писму Окружног комитета дата је директива да одмах формирамо Сремски комитет Партије и СКОЈ-а и изнесени су основни задаци комитета. Директиве за рад дате су на основу упутстава која је Окружни комитет добио од Покрајинског комитета КПЈ за Србију од 21. јула 1942. године, у коме се каже: „Основна је ствар у овом моменту: 1. учвршћење партијске дисциплине, 2. широк политички и агитационо-пропагандни рад на разобличавању издајника четника и подстрекача братоубилачког рата (Дражa Михаиловић) на конкретним примерима издаје, са циљем стварања јединственог народноослободилачког фронта, 3. стварање партизанског одреда.. ."[297]

У духу директиве Окружног комитета КПЈ, одмах је образован Сремски комитет КПЈ за срез таковски: секретар Радисав Недељковић из Леушића, а чланови: Костадин Лукић из Леушића и Тихомир Чутовић из Прањана.

Политички рад у таковском срезу одмах је интензивиран.

До краја године обновљено је неколико партијских организација: у Прањанима (Бранко Танасковић, Тодор Марковић и Радош Марковић), у Леушићима (Радиша Продановић, Радиша Милановић и ЈБубица Пауновић) и Коштуницима (Живан Дамњановић, Александар Шишовић и Александар Милосављевић). Образована је и ћелија КПЈ у Озрему (Љубисав Лазаревић и Славиша Новаковић, а кандидати: Драгомир Новаковић и Павле Новаковић).

О даљој активности тадашњи секретар Сремског комитета Радисав Недељковић писао је после рата:

„Успостављене су и везе са члановима Партије Миодрагом Радовановићем Корчагином, радником из Бершића, Богданом Јоковићем, студентом технике из Брезне, који је живео илегално у Брезни, Драганом Николићем, студентом из Калиманића, који је живео илегално у Калиманићима, Лазаром Филиповићем, сељаком из Велеречи, и кандидатом за члана Партије Радованом Јововићем, сељаком из Д. Бранетића.

Тада смо претпостављали да има још пет чланова Партије са којима се нисмо повезали. Међутим, касније смо утврдили да се нисмо повезали само са Милошем Лазаревићем, сељаком из Белог Поља, старим чланом Партије, јер су Живко Васиљевић, сељак из Белог Поља, Станимир Радовановић, студент из Д. Врбаве, Остоја и Предраг Тодоровић из Сврачковаца, за које смо претпостављали да се налазе код својих кућа, већ били у логору. Живко и Предраг су стрељани у Крагујевцу.. ."[298]

Образован је и Сремски комитет СКОЈ-а, у који су ушли: Миодраг Радовановић Корчагин из Бершића (секретар), Бранко Танасковић из Прањана и Александар Шишовић из Брајића. У Прањанима су почела да делују два актива СКОЈ-а (укупно девет чланова), док су активи у Леушићима и Озрему имали по три члана.

Већ крајем 1942. године окончане су припреме за формирање Таковске партизанске чете, језгра будућег Чачанског одреда. Окупљена је група партизана из 1941. године: Обрад Ђурђевић, сељак из Горњих Бранетића, Драгомир Новаковић, сељак из Озрема, Тиосав Ранковић, сељак из Озрема, Властимир Јеремић, сељак из Љутовнице, Драгиша Пурић, сељак из Врнчана, и Бранислав Сретеновић из Калиманића. Чета је имала шест пушака, један митраљез и три пиштоља.

Ипак, Чачански партизански одред као већа оружана јединица није постојао.

АКЦИЈЕ ПАРТИЗАНСКИХ ИЛЕГАЛАЦА

И после расформирања обновљеног Чачанског одреда, нису престајали обрачуни са непријатељем.

Партизански борци — илегалци извели су низ оружаних акција.

Предраг Раковић, командант Другог четничког равногорског корчуса, писао је Дражи Михаиловићу 25. децембра 1942. године:

> „Са успешним напредовањем Руса на фронту ови наши изроди српства, ови наши троцкисти нешто су почели да се мувају, али слабих изгледа и нада на и најмањи успех барем у овом крају. Сваки који се осети да нешто покушава, замркне, а не осване. До сада сам приличан број њих ликвидирао".[299]

Хвалисави Раковић није био случајно узнемирен пгго су комунисти „почели да се мувају". Јер, ноћу између 28. и 29. новембра 1942. године група партизанских илегалаца из трнавског среза попалила је општинске архиве у Трнави, Заблаћу и Јежевици. У ноћи између 14. и 15. децембра 10 партизана развалило је врата на згради општине у Паковрађу и однело сву општинску архиву. Једна група партизана — илегалаца из љубићког среза упала је некако тих дана у згрдду општине у Мојсињу и узела шапирограф и писаћу машину, који су потом служили за потребе Среског комитета КПЈ за срез љу(5ићки. У Остри су партизански илегалци разоружали четничку патрслу која је чувала за Немце одузету пшеницу од народа. Четири товара пшенице је заплењено. У Станчићима је такође разјурена четничка патрола...

Ни непријатељи нису мировали. Нарочито су трагали за Раденком Мандићем. Он је још 21. новембра, решењем шефа Српске државне безбедности, био уцењен — расписана је „јавна награда од 50.000 динара". У решењу је истицано:

> „Ова награда биће исплаћека одмах сваком оном лицу које би именованог Мандића убило или ухватило и предало властима, или које би ма на који начин допринело и помогло властима да он буде ухваћен или убијен".[299a]

У другој половини 1942. године Окружни комитет КПЈ за Чачак покушао је да обнови партијско-политички рад у Драгачеву. Тамо је упућиван Десимир Васиљевић, члан КПЈ из Кулиноваца. Први

покушај био је у септембру, када је политички рад оживљен у Гучи, Турици и неким другим насељима. Али, за кратко. Још један покушај Васиљевића био је после његовог повратка из Борског рудника. И он је био невеликих домета, пошто је четнички терор у Драгачеву био страховит. Једно време је, под крај 1942. године, у Доњем Дубцу боравио и Бранко Шотра, командир Рударске чете Копаоничког НОП одреда из 1941. године, који је такође окупљао преживеле партизане. Када је, преко Краљева, добио партијску везу, Шотра је 8. јануара 1943. године отишао у Топлицу. Иза себе је у кући Спасоја Тадића оставио урађене фреске, најзначајније уметничко дело настало у току НОР-а у овом делу Србије. На фрескама су приказане сцене из сеоског живота, које имају значајно место у уметничком опусу овог сликара и револуционара. Миле Станишић, члан ОК КПЈ за Чачак, у свом извештају од 10. фебруара 1943. године Покрајинском комитету КПЈ за Србију овако је писао о стању партијског рада у Драгачеву:

„. . .рад (се) готово своди на Гучу и 4—5 села, а остале две трећине среза је испод нашег утицаја.

Ми имамо по тим селима по неког члана, али ми их још нисмо успели повезати, нисмо их обишли све, а понеки су ликвидирани... или избегавају сваки рад.

Ми смо уложили све да тамо рад крене али су за сад још слаби резултати...

Тамо још немамо ни партијско ни скојевско руководство, мада смо 3—4 пута позивали другове на њега.. .

У Гучи има партијска јединица од 4 чл(ана), СКОЈ од 4 чл(ана) и Н. О. Ф. од 3 чл(ана) и актив жена. Има у једном селу 3 чл(ана), у другом 2, а у идућа 3 села у сваком по 3 чл(ана). Такође има у крају среза до Ариља већи број чланова али нису са нама повезани.. .“[30]

Каже се, такође, да партијска организација постоји у Дубцу са два члана (Драгомир Марковић и Рајка Боројевић) и по један члан КПЈ на личној вези у Дучаловићима (Ратко Шибинац) и Пилатовићима (Драгиша Голубовић из Лопаша). Међутим, уследила су хапшења, па је један број чланова КПЈ напустио овај крај, а други су се нашли у логорима (Милена Лазаревић, Милан Главоњић и Јован Протић из Гуче и неки други).

БУРНО ВРЕМЕ

У писму Покрајинског комитета КПЈ за Србију од 21. јуна 1942. године дата су упутства Окружном комитету КПЈ за Чачак: учвршћивање партијске организације, сузбијање непријатељске пропаганде, стварање услова за формирање партизанског одреда. Уједно, стигла је и напомена: „Неразумљиво је да ви останете без везе са нама 7 месеци..

Сва ова три задатка била су међусобно повезана и недељива. И поред тешкоћа, сва три су, захваљујући изванредном ангажовању чланова Окружног комитета КПЈ, извршавана у мери која је објективно била могућа. Разуме се, крупна слабост била је што седам месеци није постојао контакт са Покрајинским комитетом КПЈ. Међутим, ово није било искључива кривица чланова ОК КПЈ. Ево само једног у низу аргумената који ову констатацију недвосмислено по-

тврђују. Наиме, Мома Марковић, који је у 1942. години био члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију, пише:

> „После одласка једног дела ПК на слободну територију, у Београду је остао само Благоје Нешковић, најпре као пункт ПК, а касније као његов секретар. Готово до пред крај 1942. године, он је оетао сам у Београду, па је морао да у име ПК издаје директиве (не само политичке, него и војне) политичким и војним телима и руководствима у Србији са којима је успео да успостави везу.. .„[301]

На Петој покрајинској конференцији КПЈ за Србију у партијско руководство били су изабрани: Александар Ранковић (секретар), Коста Стаменковић, Вукица Митровић, Драгојло Дудић, Спасенија Бабовић, Момир Томић, Ђуро Стругар, Милош Матијевић Мрша, Станислав Сремчевић, Милан Мијалковић, Коча Поповић, Љубинка Милосављевић, Милован Ђилас и Мома Марковић. Међутим, крајем 1941. године један део овог руководства је са партизанским снагама био на територији Санџака и источне Босне, други је изгинуо у борби против фашистичких освајача и њихових помагача, а трећи се налазио на партијским задацима у разним деловима Србије. У Београду је деловао само кооптирани члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију Благоје Нешковић. Везе су, после непријатељске офанзиве на слободну територију, покидане, терор је био жесток, а партијски радници у дубокој илегалности, па је отуда и разумљиво да ОК КПЈ за Чачак седам месеци није имао контакте са вишим партијским руководством.

Ипак, Окружни комитет КПЈ је деловао на платформи писма ПК КПЈ од 21. јуна.

У историји КПЈ, посебно КПЈ за Србију, у току ослободилачког рата од 1941. до 1945. године међу изузетно значајне документе спада писмо ЦК КПЈ Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 14. децембра 1941. године. У њему се, поред осталог, критикује појава опортунизма и колебљивости у погледу раскринкавања издајничке улоге четника Драже Михаиловића. Свакако се ово, у одређеној мери, односи и на понашање Окружног комитета КПЈ за округ чачански крајем 1941, па и у почетку 1942. године.

Наиме, сарадња између Немаца и четника у чачанском крају била је врло добра у току 1941. године, све до септембра 1942. Предраг Раковић, командант четничке бригаде, па Другог равногорског корпуса, био је добар пријатељ са немачким командантом Чачка Фрикеом, са којим се често виђао у хотелу „Крен". С њим је био и Ђуро Ђуровић, каснији секретар Националног комитета Драже Михаиловића. Несметано је у Чачку радила Раковићева команда места. Он је био пријатељ и сарадник руководиоца одсека БДС полиције у Чачку Бирмана. Своју сарадњу са Немцима Раковић није скривао. С друге стране, Мојсиловићев Јеличко-моравички четнички одред вршио је полицијску службу за рачун Немаца у неколико среских места (Гуча, Ивањица, Ариље). Четници су, извршавајући наређење немачких команди, разрадили крајем 1941. године прави систем хапшења, мучења и убијања партизанских бораца.

И баш због тога, као гром из ведра неба изненадио је један поступак Немаца у септембру 1942. године. Немци су, наиме, зака-

зали смотру четника у Алваџиници, на периферији Чачка. На ову „смотру" дошло је око 200 четника, које је довео Ладислав Цвенкл, четнички официр за везу с Немцима. Четници су тада разоружани од Немаца и спроведени, заједно са Цвенклом, у логоре на Бањици и у Маутхаузену. Раковић није присуствовао овој „смотри", али је јавио Дражи Михаиловићу:

> „Разоружан је мој легални одред, Заблаћки одред, Јелички одред у Чачку и Сремско-банатски одред у Г. Милановцу. Разоружање је извршено на следећи начин. Немци су заједно са нашим властима наредили општи претрес терена и потеру за комунистима. Дали су сваком одреду зону рада. Скуп одреда и полазно место у Чачку. Ја сам послао свега око 50 људи, и то без важнијег старешинског особља. Ти људи су разоружани и налазе се у логору у Чачку. Моји су прво разоружани, те се Јелички и Заблаћки одред у већини разбегао... Немци врше потере.. ."[302]

Ухваћен је и „војвода" Мојсиловић. Из логора се није вратио.

Беђ сутрадан по разоружавању четничких одреда „брујао" је Радио Берлин. Очевидно, радило се о великом стратегијском пропагандном трику немачког окупатора, који је хтео, ради властитих потреба, да помогне пропаганду југословенске емигрантске владе у Лондону, која је у 1942. години достигла кулминацију о томе како су, тобоже, четници Драже Михаиловића у Југославији главна снага отпора. Јосип Броз Тито је на првом заседању АВНОЈ-а у Јајцу, 1942. године, говорио о томе да ни један народ није доживео такву судбину, као народи Југославије — да после 18 месеци своје херојске ослободилачке борбе доказује светској, посебно савезничкој антифашистичкој јавности, да је крв проливена у тој и таквој борби његова, а не издајника у јединицама Драже Михаиловића. Ипак, и у таквим околностима, у време свакодневних злочина четника Драже Михаиловића у самом чачанском округу, Окружни комитет КПЈ је 17. октобра 1942. године, инспирисан и збуњен чином разоружавања поменуте четничке групације од стране Немаца, образложио свој став о распуштању Чачанског одреда и тиме „да сада у овом тренутку најмање смемо да иступамо против четника, јер ћемо иначе у том случају доћи у исту линију са окупаторима". Да ли је у питању специфичан положај или, пак, каткада нејасан и колебљив став чланова тадашњег Окружног комитета КПЈ према четницима Драже Михаиловића, уз истовремено прецењивање њихове војне и политичке моћи, утицао на спор процес обнављања и брз процес расформирања Чачанског партизанског одреда? Најпре ће бити: и једно, и друго.

НОВЕ ДРАМЕ И УСПОНИ ЧАЧАНСКОГ ОДРЕДА

СИТУАЦИЈА НА МЕЂУНАРОДНОМ И ЈУГОСЛОВЕНСКОМ РАТИШТУ

Савезничке снаге антихитлеровске коалиције биле су на свим фронтовима у стратегијској офанзиви.

После уништења немачке групе армија код Стаљинграда (Волгоград, 2. фебруара 1943), Црвена армија је постепено прелазила и развијала стратегијску офанзиву од Лењиграда до Црног мора.